

Міністерство освіти і науки України
Національний університет харчових технологій

Н.М. ЛЕВИЦЬКА, В.О. КОЛОСЮК,
С.І. БЕРЕГОВИЙ,
С.Б. БУРАВЧЕНКОВА, Є.Е. КОБИЛЯНСЬКИЙ,
О.О. КОЦЮБАНСЬКА, О.А. ПИВОВАРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навчально-методичний посібник
за ред. Н.М. Левицької, С.І. Берегового

КИЇВ
2015

УДК 008 (477)
ББК
І

Рекомендовано Вченою радою Національного університету харчових технологій як навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів протокол №13 від 3 липня 2015 р.

Рецензенти: С.О. Біляєва, доктор іст. наук,
П.П. Гай-Нижник, доктор іст.наук,
О.Є. Пилипенко, доктор іст. наук

І Історія української культури / Н.М. Левицька, В.О. Колосюк, С.І. Береговий та ін.: Навчально-методичний посібник (за ред. Н.М. Левицької, С.І. Берегового). – К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 326 с. кол. іл.24

ISBN 978-617-7278-29-9

Навчально-методичний посібник з дисципліни “Історія української культури” з сучасних позицій дає широкі знання про генезис української культури, закономірності та тенденції її розвитку. Узагальнено риси окремих мистецьких епох, їх соціально-економічне, духовне підґрунтя.

Лекційний матеріал подано у науково-конкретній, легкій для сприйняття формі. Приділено увагу теоретико-культурологічним аспектам, питанню національної ідентифікації, світоглядним засадам окремих епох, виділено їх основні здобутки та досягнення, проаналізовано динаміку історико-культурологічних змін. Особливе місце займає аналіз доби постмодерну та явищ масової культури.

Важливою складовою методичної частини є методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять, завдання для самостійної роботи студентів, список основної та додаткової літератури, предметний покажчик. Навчально-методичний посібник прислужиться студентам, викладачам вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться історією української культури.

Міністерство освіти і науки України
Національний університет харчових технологій

Н.М. ЛЕВИЦЬКА, В.О. КОЛОСЮК,
С.І. БЕРЕГОВИЙ,
С.Б. БУРАВЧЕНКОВА, Є.Е. КОБИЛЯНСЬКИЙ,
О.О. КОЦЮБАНСЬКА, О.А. ПИВОВАРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навчально-методичний посібник
за ред. Н.М. Левицької, С.І. Берегового

КИЇВ
2015

УДК 008 (477)
ББК
І

Рекомендовано Вченою радою Національного університету харчових технологій як навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів протокол №13 від 3 липня 2015 р.

Рецензенти: С.О. Біляєва, доктор іст. наук,
П.П. Гай-Нижник, доктор іст. наук,
О.Є. Пилипенко, доктор іст. наук

І Історія української культури / Н.М. Левицька, В.О. Колосюк, С.І. Береговий та ін.: Навчально-методичний посібник (за ред. Н.М. Левицької, С.І. Берегового). – К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 326 с. кол. іл. 24

ISBN 978-617-7278-29-9

Навчально-методичний посібник з дисципліни "Історія української культури" з сучасних позицій дає широкі знання про генезис української культури, закономірності та тенденції її розвитку. Узагальнено риси окремих мистецьких епох, їх соціально-економічне, духовне підґрунтя.

Лекційний матеріал подано у науково-конкретній, легкій для сприйняття формі. Приділено увагу теоретико-культурологічним аспектам, питанню національної ідентифікації, світоглядним засадам окремих епох, виділено їх основні здобутки та досягнення, проаналізовано динаміку історико-культурологічних змін. Особливе місце займає аналіз доби постмодерну та явищ масової культури.

Важливою складовою методичної частини є методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять, завдання для самостійної роботи студентів, список основної та додаткової літератури, предметний покажчик. Навчально-методичний посібник прислужиться студентам, викладачам вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться історією української культури.

© Н.М. Левицька, В.О. Колосюк,
С.І. Береговий, С.Б. Буравченкова,
Є.Є. Кобилянський, О.О. Коцюбанська,
О.А. Пивоваренко, 2015

© Кондор-Видавництво, 2015

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Історія української культури – базова нормативна дисципліна, що має наукове, пізнавальне та виховне значення, несе в собі глибокий гуманістичний зміст, тісно пов'язана з викладанням дисциплін історичного, філософського, політологічного та релігієзнавчого циклів.

Предметом вивчення дисципліни є етапи розвитку, досягнення української, світової культур та основні закономірності культурогенезу, історія світової та вітчизняної культурологічної думки.

Мета дисципліни – формувати у студентів систему знань про загальнолюдські цінності та національні пріоритети, закономірності культурного процесу, українську культуру, як специфічний та унікальний феномен людства; розглядати культури в розвитку, єдності та суперечності різноманітних процесів і тенденцій, розкрити сутність та особливості української культури як складової європейського культурного простору, визначити внесок національних досягнень у світову загальнолюдську скарбницю.

Завдання дисциплін полягає в оволодінні студентами знаннями з історії української культури, науковою методологією, основними термінами та поняттями на рівні відтворення і тлумачення, підготовці фахівців харчової промисловості як людей високої культури, добре обізнаних в історії та сучасних проблемах українського та світового культурного розвитку, вмінні застосовувати знання для визначення лінії особистої поведінки в умовах розмаїття культур.

У процесі вивчення дисципліни студент повинен знати: шляхи та основні тенденції розвитку, досягнення на різних етапах культурогенезу, визначні культурні феномени української та світової культур, сутність понять та термінів

Уміти: критично аналізувати культурні процеси та явища, вміти сприймати людину, природу та культуру в єдиній цілісній системі, вести діалог в умовах розмаїття культур, моделювати свою поведінку в соціокультурному просторі та застосовувати отримані знання у повсякденному житті.

Робочими навчальними планами вивчення дисципліни для студентів денної форми навчання передбачено: лекції, семінарські заняття, виконання творчих завдань та самостійної підготовки. В умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу по закінченню вивчення дисципліни передбачено проведення підсумкових контрольних заходів – іспиту.

Пропонований навчально-методичний посібник охоплює весь процес навчання. До нього входять: програма вивчення дисципліни, конспекти лекцій, плани семінарських занять, методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять, завдання для самостійної роботи студентів, список основної та додаткової літератури, предметний покажчик.

Навчально-методичний посібник передбачає, творче використання його складових викладачами та студентами у своїй практичній роботі.

ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Вступ

Історія української культури, як навчальна дисципліна, її сутність, структура, функції та методологія дослідження. Культура та суспільство. Природа національної культури та взаємодія культур. Українська культура як світовий феномен. Роль культури та культурних цінностей для формування світогляду, національної самосвідомості особистості, усвідомлення суспільного та культурного значення своєї діяльності.

Тема 1. Українська культура як світовий феномен.

Сутність культури. Еволюція поглядів на культуру. Культура, природа, людина. Матеріальна та духовна культура. Культура як сфера людської діяльності та розвитку людського духу. Рівні культури: професійний, утилітарний, особистісний, колективний, суспільний; їх функціонування та взаємодія. Поняття культурних цінностей. Функції культури.

Сутність цивілізації, її характерні риси та визначення різними вченими (П. Гольбах, І. Кант, О. Шпенглер та ін.). Концепція циклічного розвитку та локальних цивілізацій А. Тойнбі. Основні підходи до визначення поняття «цивілізація». Культурна ідентифікація та етнічна свідомість як основи формування національної культурної традиції, збереження та передачі її наступним поколінням. Культура національна та релігійна. Культурні традиції та їх значення для формування націй і держав. Сучасна українська ідентифікація. М. Грушевський та М. Костомаров про українську культурну ідентичність. Цивілізаційний розвиток і розширення вибору культурної орієнтації. Культурно-національна політика незалежної України. Українська культурологічна думка. Концепція символічного трактування культури Г. Сковороди. Місце та роль Т. Шевченка в українській та світовій культурі. Погляди на культуру «Руської трійці», кирило-мифодіївців, І. Франка, Л. Українки, М. Драгоманова та ін. Джерела вивчення української культури, культурологічні школи та дослідження XIX – XX ст. Культурницька думка української діаспори (Д. Антонович, І. Огієнко та ін.). Сучасна українська культурологія.

Тема 2. Витоки української культури.

Первісна доба, її періодизація. Поняття антропогенезу. Розвиток людини за доби палеоліту, людські типи та їх культурно-антропологічні ознаки. Ранні форми релігійних вірувань. «Неолітична культурна революція». Неолітичні та енеолітичні культури на території України: буго-дністровська та трипільська культури: виникнення, господарський тип,

поширення, етапи розвитку. Характерні риси побутової культури. Образотворче мистецтво трипільців та їх символіка. Феномен трипільської культури та її місце серед археологічних культур світу.

Культура України на перехресті скіфо-сарматського та античного світів. Культура кіммерійської доби. Декоративно-прикладне мистецтво, кам'яне різьбярство та монументальна скульптура. Орнаментальні мотиви кіммерійського мистецтва. Культура скіфів. Скіфська космогонія. Просторові характеристики скіфської моделі світу. Скіфська міфологія. Поховальні обряди скіфів. Скіфська військова культура. Скіфський звіриний стиль. Шедеври золота скіфів. Культура сарматів. Атрибути військової культури сарматів. Кераміка, поховальні обряди, одяг, традиції, міфологія.

Український ареал античної культури. Велика грецька колонізація Північного Причорномор'я та Криму. Культура грецьких міст-держав на території України: Ольвії, Херсонесу, Пантікапея, Феодосії, Боспорського царства. Політеїзм релігійних вірувань грецьких міст-полісів. Культурний поступ та взаємозбагачення народів. Поєднання в пантеоні богів Північного Причорномор'я грецьких культів та вірувань місцевих племен. Розвиток освіти, науки, літератури, архітектури, скульптури, театру в містах-полісах.

Тема 3. Культура Візантії, слов'ян і Русі.

Досягнення візантійської культури. Цілісність візантійської культури та синкретизм культур різних народів. Візантійська культура – культура християнська, православна. Розвиток математичних знань. Візантійська література. Релігійна поезія. Історичні знання. Досягнення в архітектурі. Монументальний храмовий та станковий живопис. Пам'ятки візантійського музичного мистецтва. Культурні взаємозв'язки Давньої Русі з Візантією та Західною Європою.

Індоевропейське мовно-культурне коріння слов'ян. Культура та дохристиянські вірування давніх слов'ян. Зарубинецька та черняхівська культура. Зв'язки з античним світом. Античні автори про слов'ян-венедів (Пліній-молодший, Тацит). Язичництво. Слов'янський пантеон богів. Міфологія – складова духовної культури слов'ян. Цілісність і самобутність культури слов'ян.

Культура Київської Русі. Хліборобство, гончарство, металургія, ковальство, ювелірна справа. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій та їх культурна місія. Культурні зв'язки з Візантією. Прийняття християнства (988 р.) у Києві, його вплив на розвиток культури та освіти. Графіті, берестяні грамоти. Шкільна освіта. Бібліотеки. Перекладна література. Літописання. Архітектура. Містобудування. Розвиток монументального зодчества. Особливості архітектурних шкіл. Фресковий та мозаїчний живопис. Образ Богоматері у монументальному живописі. Оранта Софії Київської – шедевр візантійського та давньоруського мистецтва. Станковий живопис. Іконопис. Книжкова мініатюра. Рукописи Київської Русі – «Остромирове Євангеліє» (1056-1057 рр.), «Ізборник Святослава» (1073 р.), «Слово про закон і благодать» (між 1037 і 1050 рр.), «Кієво –

Печерський патерик», «Повчання дітям» Володимира Мономаха та «Повість минулих літ» (між 1112-1119 рр.) Нестора-літописця, «Слово о полку Ігоревім».

Тема 4. Ренесанс в українській культурі.

Формування та світоглядні засади Ренесансу. Економічні та суспільно-політичні чинники формування культури Ренесансу. Гуманізм – провідна риса ренесансного світогляду. Антропоцентрична модель світу. Аристократизм – характерна ознака ренесансної культури.

Італійський гуманізм. Високе Відродження. Ренесансний титанізм та його прояви. Універсалізм – ознака розвиненої особистості. Творчість Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаеля Санті. Північне Відродження та його особливості. Ренесанс і Реформація. Пізній Ренесанс.

Ренесанс в українській культурі. Архітектура та образотворче мистецтво України XV – поч. XVII ст. Причини гальмування ренесансних впливів на українську культуру. Ідеї Ренесансу та їх значення для національного відродження. Діяльність братств як центрів національно-релігійного та культурного відродження.

Містобудування. Острог – «волинські Афіни». Ренесансні впливи у Львові. Ренесансна скульптура та живопис. Видатні українські маляри: Л. Пухало, Ф. Сенькович, М. Петрахович. Портретний живопис. Освіта та наукові знання. Ю. Дрогобич (Ю. Котермак), П. Русин, С. Оріховський.

Острозький науково-культурний центр та його діяльність. Книгодрукування. Ренесансні та реформаційні впливи. Заснування Острозької академії. Костянтин Острозький, Герасим Смотрицький та ін. Острозька Біблія (1581 р.) Книгодрукарська справа в Україні. Церковні братства та їх культурно-просвітницька діяльність, виникнення та розвиток братських шкіл.

Полемічна антиуніатська література: творчість Івана Вишенського та Мелетія Смотрицького. Своєрідність і драматизм українського відродження XVI – поч. XVII ст.

Тема 5. Українська культура XVII – XVIII ст.

Українське бароко – духовний образ нації. Розвиток освіти та наукових знань в Україні XVII – XVIII ст. Система шкільних освітніх закладів, особливості їх розвитку на Правобережжі, Лівобережжі, Слобожанщині. Створення Києво-Могилянської колегії. Роль Петра Могили. Києво-Могилянська академія – провідний освітній заклад Східної Європи, її викладачі та студенти, європейський рівень і система навчання, вплив на слов'янський освітній ареал. Репресії щодо академії з боку імперської влади, занепад академічного навчання та науки. Поширення в Україні книгодрукарства, друкарські центри та їх видання. Києво-Печерська лаврська друкарня. Причини занепаду українського книгодрукарства.

Зовнішні та внутрішні чинники, що вплинули на розвиток української культури XVII – кінця XVIII ст. Феномен українського бароко. Особливості українського бароко: елітарні мотиви, демократичні сюжети, з використанням традицій народної творчості. Українське бароко – виразник національних рис народу.

Козацьке бароко. Мазепинське бароко. Місцеві й регіональні школи дерев'яного та мурованого зодчества. Видатні майстри архітектури бароко. Особливості стилю бароко в образотворчому мистецтві. Монументальний живопис. Малярські школи Києво-Печерської лаври. Парсуна. Портретний живопис. Емблемо та герботворчість. Символи української геральдики. Іконопис. Малярські центри України. Жовківський центр та його представники. Київська граверна школа.

Українська музика доби бароко. Музичні школи України. Традиції українського професійного мистецтва. Вокальні жанри. Партесний хоровий концерт. Видатні композитори. Романс. Театральне життя. Шкільна драма. Містерії. Мораліте. Інтерлюдії, інтермедії. Вертепна драма.

Українська література. Мемуарно-історична проза. Ідеї Просвітництва в Україні. Творчість Г.С. Сковороди – підсумок старої барокової літератури та започаткування просвітницького реалізму.

Тема 6. Культурно-національне відродження України в XIX ст.

Розвиток освіти в Україні у першій половині XIX ст. та формування національної інтелігенції. Харківський та Київський університети. Кирило-Мефодіївське братство. Роль літератури та історії у формуванні національної свідомості українців. «Історія Русів», «Енеїда», Граматика О. Павловського та ін. Український театр, українська тематика в малярстві. Роль Т. Шевченка в українській культурі XIX ст.

Національно-культурне відродження в західній Україні. Руська трійця, «Русалка Дністрова».

Особливості розвитку української культури другої половини XIX ст. Антиукраїнська політика російського царизму. Тиск цензури та обмеження національно-культурного руху. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський акт (1876). Заснування в Петербурзі журналу «Основа» (1861-1862). Культурно-просвітницька діяльність громадівського руху. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – перший науковий українознавчий осередок. Західноукраїнські землі – П'ємонт національно-культурного відродження. А. Вахнянин і заснування «Просвіт» (1868). Заснування Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (1892).

Розвиток української літератури. Напрямок критичного реалізму в українській літературі. Марко Вовчок, С. Руданський, Ю. Федькович. Поява історичного роману. Соціально-побутовий та соціально-психологічний напрям в українській літературі. Панас Мирний, О. Кобилянська, І. Карпенко-Карий, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Старицький. Імпресіонізм та неоромантизм в українській літературі. І. Франко – визначна постать української класичної літератури.

Створення українського професійного театру: визначні представники та історія розвитку. Театральне життя західної України. Музичне життя України XIX ст. М. Лисенко – засновник української класичної музики. Створення хорової капели О. Кошиця. Творчість С. Гулака-Артемівського, М. Аркаса.

Наука та освіта другої половини XIX ст. Визначні українські вчені та наукові центри. Розвиток гуманітарних наук. Історико-етнографічні дослідження. Мистецтво та архітектура: еклектика, віденський ренесанс, псевдовізантійський стиль. Створення художніх навчальних закладів. Розгортання музейної справи. Меценати української культури.

Тема 7. Новітня українська культура XX століття.

Національно-культурне відродження України XX ст. та його періоди. Представники українського мистецтва, музики та театру початку XX ст. Модернізм у творчості М. Коцюбинського, О. Кобилянської, М. Вороного, В. Винниченка, Б. Лепкого, М. Рильського, П. Тичини та ін. Символізм у живописі О. Кульчицької, імпресіонізм І. Труша, О. Новаківського, О. Мурашка. Трагічна доля О. Мурашка. Творчість братів Ф. та В. Кричевських. Видатний художник і графік європейського рівня Г. Нарбут. Ілюстрації Г. Нарбута до «Енеїди» І. Котляревського, створення ним українського національного стилю у графіці. Музичне та театральне мистецтво початку XX ст. Український театр М. Садовського. Хорові та музичні колективи К. Стеценка, Я. Степового, О. Кошиця.

Культура доби визвольних змагань 1917-1920 рр. (освіта, наука, преса). Заснування Української академії наук. Видатні вчені В. Вернадський, Д. Багалій, Д. Заболотний, В. Липський, А. Кримський, М. Біляшівський, С. Єфремов та ін. Видавнича діяльність та українська преса доби революції. Розкол української інтелігенції.

Причини культурної відлиги початку 1920-х рр. Українські мистецько-літературні угруповання, неокласици, ВАПЛІТЕ. Життєве і творче кредо видатних особистостей – Л. Курбаса, М. Куліша, М. Зерова. Завершення процесу формування української національної науки, ВУАН, її філії та інститути. Повернення з еміграції академіка М. Грушевського, його викладацька та наукова діяльність.

Український модернізм як спроба встановлення зв'язку з світовим культурним процесом. Світоглядні засади модернізму, його течії та представники. Експресіонізм В. Ван Гога, кубізм П. Пікассо, сюрреалізм С. Далі, абстракція К. Малевича.

Український авангард. Творчість О. Архипенка, О. Богомазова, В. Єрмилова, О. Екстер, їх зв'язки з світовим модернізмом. Футуризм М. Семенка, «Нова генерація». «Поворот до Європи» в творчості Л. Курбаса, новаторські вистави театру «Березіль». Плеяда українських акторів: А. Бучма, Й. Гірняк, Н. Ужвій, І. Мар'яненко. Драматургія М. Куліша, антитоталітарна спрямованість його п'єс «Мина Мазайло», «Патетична соната». Українське кіновиробництво. Творчість П. Чардиніна, Д. Вертова, О. Довженка, Д. Демуцького. Мистецька школа М. Бойчука, бойчукісти, творчість А. Петрицького, конструктивізм в українській архітектурі та скульптурі. Причини тотального наступу на культуру, «розстріляне відродження».

Постсталінська культурна відлига, шістдесятники. Рух спротиву новому неосталінізму наприкінці 1960-х – 1980-ті рр. Українське дисидентство та його культурно-національна спрямованість.

Тема 8. Україна у сучасному світовому культурному просторі.

Тенденції розвитку української культури у добу незалежності. Засвоєння культурної спадщини минулого, відродження пам'яток культури і забутих імен, участь України у міжнародному культурному співробітництві, діяльності ЮНЕСКО.

Досягнення і проблеми культуротворення. Матеріальний стан української культури. Способи подолання негативних тенденцій розвитку культури на сучасному етапі.

Феномен масової культури, причини її виникнення та поширення в світі та Україні. Зразки поп-культури, кітч, індустрія масової культури, потенційні загрози, які вона несе, та спосіб їх відвернення.

Епоха постмодерну. Сутність постмодернізму, його характерні риси, течії та представники. Концептуалізм, творчість Е. Воргола, поп-арт. Радянські нонконформісти, представники соцарту – О. Рабін, Г. Брускін, Е. Булатов, В. Комар, О. Меламід та ін.

Особливості українського постмодерну. Література – О. Забужко, Ю. Іздрик, Ю. Андрухович. Концептуальне мистецтво В. Цаглова, А. Савадова, О. Тістола.

Культура української діаспори. Історія формування української діаспори за кордоном. Осередки та угруповання українських емігрантів у різних країнах світу, визначні представники та твори. Роль діаспори у збереженні українських культурних цінностей.

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

ТЕМА 1. Українська культура як світовий феномен

1. Сутність культури, її структура, функції та характерні ознаки.
2. Культура і цивілізація.
3. Поняття культурної ідентифікації.
4. Українська культурологічна думка.

Ключові слова: поняття “культура”, суб’єкт культури, матеріальні та духовні цінності, соціокультурні цінності, глобалізація, інтернаціоналізація, рівні функціонування культури, концепції культури, поняття “цивілізація”, національна ідентифікація, культурна ідентифікація, етнос, нація, українська ментальність.

1. Сутність культури, її структура та характерні ознаки

В історії людства існувало безліч самобутніх культур, не схожих одна на іншу. Українська культура як частина загального світу слов'янства, сягає глибокої давнини. Це справді одна із самобутніх ланок культурно-історичного процесу, що успадкувала еволюційні зміни та впливи світових цивілізацій. Українська культура – продукт праці нашого народу в галузі духовної творчості і матеріального виробництва, система наукових, художніх, релігійних надбань, у яких втілено його історичний та духовний досвід. Проте між матеріальними й духовними проявами культури немає чіткої межі. У культурі втілені етичні ідеали українського народу, його естетичні погляди і смаки, виражені притаманними лише йому чуттєво-емоційними формами, художніми образами та логічними поняттями, закріпленими в національній мові, традиціях, нормах моралі та звичаях.

Отже, *українська культура* – це сукупність надбань, спосіб сприйняття світу і

опанування ним, система мислення і творчості українського народу.

Вивчення власної культури та інших культурних феноменів сприяє усвідомленню цінності людського буття та плюралізму культурних вимірів, порівняльний аналіз яких формує стійку орієнтацію на міжкультурне спілкування.

Поняття культури, що лежить в основі культурології як специфічної галузі наукового знання, що вивчає культурні надбання лежать визначення, які визначаються розмаїттям точок зору. Розбіжності виникають при визначенні предмету культури, який розглядається під різним кутом зору представниками різних теорій та методик у дослідженні цього феномену.

1) культура являє собою “другу природу”, створену людиною, тому вона не може виступати по відношенню до людства як щось зовнішнє. Там, де є суспільство, що виникло й існує на ґрунті загальнокорисної діяльності, там є й культура; 2) культура виступає як система цінностей, матеріальних і духовних, або ідеальних. Цінність – це те, що має сенс для людини, тому культура – це світ, наповнений сенсом людського буття; 3) культура через осмислену діяльність людини визначає міру людського в самій людині та суспільстві. Адже людина – це також витвір природи і може виступати об’єктом культури (процес виховання, навчання і т.п.). Проте, наші людські якості є наслідком засвоєння соціокультурних цінностей від попередніх поколінь, і лише в процесі оволодіння цими цінностями людина перетворюється із психічно-біологічної у соціокультурну істоту (засвоєння мови, традицій, знань, навичок трудової діяльності тощо). Таким чином, культура завжди є проявом певного рівня розвитку людини, а сама людина, як суб’єкт і носій культури формується в процесі культурно-творчої діяльності.

Кожна людина робить свій внесок у культуру суспільства, оскільки результати її трудової діяльності мають культурне значення. Саме діяльний підхід до визначення культури як цілісного соціального явища дозволяє включити в сферу культури всі види людської діяльності: матеріальну та духовну. Цей підхід дозволяє сформулювати сутність феномену культури у найбільш узагальненому визначенні. Отже, **культура** – це цілеспрямована діяльність людини, результатом якої є сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених протягом історії існування людства, а також взаємовідносини, що склалися в процесі споживання, відтворення цих цінностей та їх розподілу і обміну. Таке спеціалізоване, можна сказати академічне, визначення культури не виключає можливості її трактування в більш широкому значенні, коли під культурою ми розуміємо “культурні риси” людини – розум і почуття, мову і спілкування, естетичні смаки та норми поведінки тощо.

Культура припускає наявність особливої суб’єктивної реальності, найпростішим прикладом якої є особливе світовідчуття чи менталітет. Тому, розглядаючи питання співвідношення поняття культури з історичною дійсністю, слід пам’ятати, що соціальна реальність людини має два виміри – предметно-речовий та ідеально-образний.

У найбільш загальній формі виділяють рівні культури за спеціалізованими аспектами її функціонування: професійний (висока, або елітарна культура), утилітарний (масова, або низька культура) і непрофесійний (народна або побутова культура). Якщо елітарна й особливо побутова культури мають пряму спрямованість щодо збереження духовності й оперують для цього традиційними засобами, то масова культура спирається переважно на новаторські можливості сучасної цивілізації.

Можливий поділ культури за організаційними формами її існування та функціонування, до яких, насамперед, належать держава, церква, школа, сім’я та ін. Культуротворчий зміст їх зводиться до виховання людини, формування всебічно розвинутої особистості та громадянина, поступу суспільства по шляху свободи, демократії, соціального прогресу, хоча історія наводить приклади, коли ці інститути служили знаряддям поневолення, пригнічення свободи, гальмували суспільний розвиток.

У залежності від того, що береться за основу при визначенні специфіки прояву цінностей і норм – окрема особа, група людей чи суспільство взагалі, у структурі культури виділяють її *особистісний, колективний та суспільний рівні*. До особистісного рівня відносять знання, переконання, світогляд і т.п.

Колективні цінності можуть охоплювати духовні та практичні пріоритети у сфері політики, релігії, художньо-образної діяльності тощо. У свою чергу внутрішній світ людини повинен бути наповнений глибиною сприйняття історичного часу та простору, пройнятий

толерантністю до людства. Втрата цих якостей завжди призводила до страшних катаклізмів як окремих людей, так і цілих народів. Діалектичний зв'язок у функціонуванні всіх цих рівнів є запорукою формування висококультурної особистості, її повної гармонії з оточуючим світом.

Характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Серед багатьох функцій, які здійснює культура, можна виділити декілька найбільш суттєвих: пізнавальна, інформативно-трансляційна, комунікативної, інтегративна, регулятивна, або нормативна, аксіологічна, або оціночна, виховна та світоглядна функції культури. Отже, культура являє собою цілісну динамічну систему, яка складає внутрішній зміст розвитку людства. Культура проявляється у творчій діяльності людини, яка створюючи цінності, задовольняє свої потреби і тим самим стверджує себе в природному й соціальному середовищі. Культурі притаманні символічність, а культурним цінностям – ієрархічність. Культура органічна, її характерними ознаками є внутрішній запал і творчий імпульс. Культура – явище соціальне, а тому вона завжди репрезентує духовну сферу соціуму. Народження культури свідчить про насичення його духовним змістом, про “пору цвітіння” людства. Втрата духовного в соціумі свідчить про “період збирання плодів”, а, значить, і про надлам культури та її перехід у цивілізацію.

2. Культура і цивілізація

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний, державний) досить поширений термін, що часто використовується у побуті та в науці. Зокрема, у побуті він виступає синонімом культури (цивілізована особа – це особа культурна, освічена, ввічлива, вихована). Навпаки, у науці не існує єдиної думки стосовно визначення цього поняття.

Поняття цивілізація було відоме за античних часів як протиставлення античного суспільства варварському оточенню. У добу Просвітництва (XVIII ст.) поняття цивілізація, як правило, використовували для характеристики суспільства, заснованого на розумі, справедливості, освіті. За твердженням французького історика Л. Февра, у науковий обіг термін цивілізація вперше застосував барон П.-А. Гольбах (1766). Відтоді він набув поширення і визнання.

З плином часу у поняття цивілізація почав вкладатися новий зміст. Так, у XIX ст. термін цивілізація вже використовувався для характеристики певної стадії соціокультурного розвитку людства, а саме для позначення “дикунства-варварства” та цивілізації. Історичний етап, що прийшов на зміну первісному суспільству Л. Морган і Ф. Енгельс назвали цивілізацією.

Майже до XX ст. поняття культура і цивілізація вживалися як синоніми. Першим різницю між цими поняттями побачив І. Кант. Він визначив культуру як те, що слугує духовному розвитку людства та за своєю суттю є гуманістичним. І. Кант розрізняв поняття “культура виховання” та “культура вміння”. Їм він протиставляв суто зовнішній “технічний” тип культури, що назвав цивілізацією. Тобто, якщо слідувати за І. Кантом, то культура сприяє самореалізації особистості, а цивілізація створює умови для вільного духовного розвитку людини.

Передбачення І. Канта цілком справдилось у XX ст. Бурхливий розвиток техніки призвів до уповільненого розвитку культури. Цивілізація, що позбавлена духовної суті, породжує небезпеку самознищення всього живого. Німецький соціолог О. Шпенглер у книзі “Занепад Європи” (1918 – 1922) показав розбіжності та несумісності між культурою і цивілізацією. Цивілізацію О. Шпенглер вважав ознакою смерті культури, оскільки цивілізація спирається на стереотипи, шаблони, масове копіювання, а не на творчість нового, незнаного. Цивілізація є вершиною культури і одночасно фазою занепаду та розпаду культурно-історичного типу.

Культура, на думку О. Шпенглера, як живий і зростаючий організм, дає простір для розвитку мистецтв, літератури, творчого розквіту неповторної особистості й індивідуальності. У цивілізації ж немає місця для художньої творчості, у ній панує техніка та бездушний інтелект, вона нівелює людей, перетворюючи їх у безликих істот.

Концепція циклічного культурно-цивілізаційного розвитку А. Тойнбі полягає в існуванні кругообігу “локальних цивілізацій”, заміні однієї цивілізації іншою. “Локальна цивілізація” – це

стійка єдність людей, яка виникає в певному регіоні й базується на певних архетипах і спільних духовних цінностях та традиціях. У результаті всесвітня історія набуває вигляду мозаїчного панно, складеного багатолінійним розвитком суверенних культур, які розташовані паралельно в часі і співіснують поруч.

А. Тойнбі відводив українському та білоруському культурно-історичному типам місце посередника між західно- та східнохристиянською локальними цивілізаціями. А. Тойнбі довів, що при всій відмінності та несхожості культур різних народів усі вони належать до єдиної цивілізації і в своєму розвитку рано чи пізно проходять ідентичні етапи, які характеризуються однаковими рисами, а якщо й мають свої особливості, суть їх – єдина. Роблячи акцент на духовному аспекті “локальних цивілізацій”, вчений вважав релігію головним і визначальним її елементом. Усі цивілізації являють собою гілки одного дерева – світової релігії.

Польсько-американський дослідник О. Галецький у своїх працях виділив у Європі декілька спільнот. Зокрема, до середньосхідної Європи як культурно-історичного регіону зі своїми функціями та особливостями, він включив Польщу, Чехію, Україну, Білорусь та країни Балтії, відмежовуючи їх від євразійського регіону, де є відчутним ще досить великий вміст азіатських елементів. Тим самим, порушуючи досить поширену схему Схід – Захід, що склалася під впливом Шпенглерової концепції цивілізаційного розвитку. Україну О. Галецький, так само як і А. Тойнбі, виокремив з російського культурного простору, розглядаючи її як складову європейської цивілізації.

Концепції цивілізаційного розвитку дають підстави виділити такі основні підходи до визначення поняття “цивілізація”: 1) цивілізація використовується в значенні певного рівня розвитку людського суспільства (Л. Морган, Ф. Енгельс); 2) під цивілізацією розуміється певний культурно-історичний цикл в розвитку народів. У даному випадку цивілізація виступає синонімом культури (А. Тойнбі, М. Данилевський); 3) цивілізація позначає вищий ступінь розвитку культури, що пройшла свій апогей та вступила на шлях занепаду. Такий підхід різко протиставляє цивілізацію і культуру (О. Шпенглер); 4) цивілізація – це певний етап розвитку суспільства у єдності соціально-економічних, науково-технічних і культурних виразів.

Якщо цивілізація заснована на розумі та поклонінні техніці й машині, то культура оперує до духовності й людського духу. Вона виступає потужним інтеграційним чинником. Людське життя внаслідок несумісності характеру культури і суті цивілізації постає суперечливим. Суспільний занепад народів завжди починається з того, що люди все більше та частіше повторюють відомі здобутки культури та все менше створюють нові культурні цінності.

3. Поняття культурної ідентифікації

Поняття культурної ідентифікації пов'язано з етапами розвитку етносу, системою його символічно-знакових уявлень та оцінок про оточуючий світ та формами культурно-історичного буття. *Етнос* (з грец. – плем'я, народ) – це культурно-духовна спільність людей, які споріднені походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями. Досить часто термін “етнос” порівнюють з поняттям “народ” і “нація”. Народ відрізняється від нації не кількісними та якісними показниками, а рівнем свідомості, зумовленої проблемами облаштування державного устрою та об'єднання.

Налагодження зв'язків у суспільстві, реалізація творчих можливостей кожного неможлива без такої людської потреби, як потреба у відчутті глибинних коренів. Кожна людина прагне усвідомити себе ланкою в певному стабільному ланцюгу людського роду, що виник з прадавніх часів.

Вперше механізм культурної ідентифікації було розкрито в психологічній концепції З. Фрейда. *Культурна ідентифікація* – самовідчуття людини всередині конкретної культури. Ідеї “приналежності” або “спільності” і акт ідентифікації з іншими є універсальним ланцюгом, що з'єднує людські утворення. Національна, або як тепер прийнято говорити, етнічна свідомість передбачає ідентифікацію індивіда з історичним минулим певної групи і акцентує ідею “коренів”.

Світогляд етнічної групи формується за допомогою символів спільного минулого етносу – міфів, легенд, святинь тощо. Ця культурно-історична спадкоємність в житті етносу

досить динамічна і рухлива. Виробляючи своє, запозичуючи щось у сусідів та акумулюючи його, народ поступово формує так звану національну культурну традицію – власне, те, що передається у спадок майбутнім поколінням – побутові звичаї, обряди, національний одяг, місцеву розмовну мову (діалект), і врешті-решт – фольклор, тобто народні пісні й танці, епічні твори тощо.

Базова індивідуальна та групова культурна приналежність до етносу встановлювалась в момент народження, а культурні надбання, засвоюючись у потоці життя, не передбачали ні спеціальних зусиль, ні розвиненої індивідуальності. Глибинна людська потреба в культурній ідентифікації зберігалася протягом всього життя людини.

Процес усвідомлення кожним індивідом своєї приналежності до певної етнічної спільноти визначає етнічне самоутвердження як норму, коли традиції, мова, культура, звичаї, потреби збігаються з власними інтересами та готовністю їх відстоювати та втілювати в життя, що визначає етнічну ідентичність, тобто сприйняття себе часткою етносу як цілісного суспільного організму. Усі ці чинники відіграють вирішальну роль у забезпеченні життєдіяльності та життєздатності етносу, примножуючи надбання матеріальної та духовної культури.

Національна культура тісно пов'язана з релігійною. І національна, і релігійна культури охоплюють знання, навички, вміння, що є провідними в конкретному географічному регіоні, а також ідеї та уявлення, які мають суспільну цінність. Національно-релігійне життя охоплює провідні конфесії. Так, українці віддають перевагу напрямкам християнства: православ'ю, католицизму, уніатству, протестантизму. Завдяки демократичній хвилі спостерігається звернення до архаїзмів у вірі та віруваннях, зокрема до язичництва, так званої РУН-віри, а також до таких нетрадиційних релігійних напрямків, як, наприклад, кришнаїзм.

Національно-релігійне життя формує національно-релігійну свідомість, яка охоплює основні компоненти: культуру, мову, звичаї. Усі вони взаємопов'язані, проте кожний з них зберігає відносну самостійність і за певних умов може виконувати самодостатню функцію. Згідно з релігійними уявленнями утворюються національно-релігійні традиції як форми спадкоємності у життєдіяльності нації. Так, наступним поколінням передаються усталені й унормовані традиційні й культурно-побутові цінності: норми поведінки, звичаї, обряди, ідеї, моральні установки тощо.

Історичний взаємозв'язок національного та релігійного, як домінуючих у суспільстві елементів, сприяв формуванню народно-релігійних традицій, на базі яких складалося бачення світу, вироблялася специфіка укладу життя нації на всіх етапах її розвитку. Отже, національно-релігійні традиції будь-якого народу є важливим елементом національної культури, оскільки охоплюють символічні й чуттєво-наочні форми, а їх регуляторна функція впливає на формування ціннісної орієнтації, вироблення художнього смаку, норм і правил поведінки.

Державна влада та писемність стали першими передумовами майбутнього національного об'єднання людей. Уже цивілізації Стародавнього Сходу стали долати замкнутість та обмеженість общинного життя. В епоху Відродження творцем культури, що являла собою надбудову своєрідного змісту, стала інтелігенція. Таким чином, до XVII ст. у Європі вже мав місце цілий ряд передумов для утворення націй і національних культур. У XIX ст. в історії людства з'явилися нації – нові утворення, зміцнені не лише економічно та політично, але й силою людського духу. Націю, на відміну від етносу, об'єднує не стільки кровноспоріднений зв'язок, скільки, окрім економічних і політичних факторів, національний характер і національна психологія, національні ідеали та національна самосвідомість і воля.

Сучасна українська *ідентифікація* (ототожнення, встановлення збігу ознак) є прямим продовженням етнічної та мовно-фольклорної ідентифікації української нації, яка почала активно формуватись уже з середини XIX ст. Це пов'язано з тим, що українська мова формувалась, як народна, селянська мова. Наприклад, для М. Грушевського поняття "селянство" і "українство" були синонімами. Шанобливе ставлення до малоросійського фольклору породило українофільство, а потім – ідею державної самостійності України. З самого початку українська національна культура та українська національна ідентичність у тому вигляді, в якому вони формувались наприкінці XIX – початку XX ст. були максимально наближені до самосвідомості, менталітету народних, селянських мас. І це вирішальний

момент у розумінні української національної ідентичності. В українській мові звучить душа народу.

Українська культурна та національна ідентифікація наприкінці XIX ст. формувалась на противагу загальноросійській культурній ідентифікації і була з самого початку тісно пов'язана з фольклорним шаром західно- та південноруської культури. Примітно, що М. Костомаров, котрий одним з перших обгрунтував історичну, культурну та етнічну своєрідність сучасних українців, використовував як синонім поняття "південноруська" мова – українська мова. Це певною мірою пояснювалось тим, що в офіційній суспільно-історичній думці Російської імперії вживання слова "український" було заборонено.

Українська національна ідентифікація сьогодні ближче до народного ґрунту, а тому вона відносно легко "заземлюється", входить у народне життя. Створюється враження, що нова українська ідентифікація складається швидше, ніж нова російська ідентифікація. Нова українська ідентифікація якраз тому, що українське означає, перш за все, народне, етнографічне, носить національний характер. У цьому збігові національного, державного і етнічного і полягає міцність нової української ідентифікації.

У сучасних умовах, втрачаючи зв'язок з контекстом свого народження, індивід отримує можливість більшого вибору і самовизначення своєї приналежності. По мірі наростання сучасних цивілізаційних перетворень багато людей набувають більшу можливість у виборі культурної орієнтації згідно із здатністю індивіда віднайти своє місце в новій соціальній структурі.

Національна свідомість та національна культура – неодмінні параметричні ознаки духовності народу. Статус проблеми вони дістають в умовах "суспільного нездоров'я". І цілком зрозуміло, що переломні, кризові періоди в суспільному житті супроводжуються вибухом подібних проблем у їх драматичному варіанті. Цей драматизм посилюється, якщо суспільна криза торкається усіх сфер життя: економіки, політики, моралі тощо. Адже духовність є індикатором соціальної гармонії. Разом з тим, слід думати, що національна культура в її основних вимірах є основою життя соціальної спільноти, яка має назву нація. Тому національна культура виступає предметом особливої уваги в кризові періоди. Саме вона є джерелом національної свідомості та об'єктом звернення, системою координат національної самосвідомості в пошуках тотожності.

Наша сучасність визначається драматизмом означених проблем. І це стосується не лише України та країн "пострадянського" простору, а й порівняно стабільних країн Західної Європи, які охоплені багатоаспектними процесами економічної інтеграції. Адже збереження національної ідентичності є зворотнім боком цих процесів. Отже, практичною і теоретичною потребою постає дослідження проблем національного у їх зв'язку із загальнолюдським.

Неоднозначність трактувань сутності національних феноменів породжена їх складністю, багатоманіттям і віртуальним характером. Саме це є причиною спрощеного підходу до проблем національного: дослідники здебільшого вдаються або до соціологічного підходу до тлумачення національного, або надто психологізують ці явища. Культурологічний підхід, в основі якого лежить зв'язок національної культури і національної свідомості, дозволяє більш плідно аналізувати різні події, процеси та явища, пов'язані з національним характером буття певного народу. Коли говоримо про національну свідомість, то, очевидно, йдеться про достатньо однорідний духовний феномен, змістом якого є, насамперед, певний спосіб світосприйняття, що його корені слід шукати в етнічній традиції; певний стиль мислення та дії виявляються через мовно-понятійні засоби; певна система естетичних принципів, які своєрідно відображаються нормами поведінки та спілкування, існуючими обрядами. Національна свідомість відбиває спосіб буття національної спільноти і, разом з тим, значною мірою визначає його.

Діалектика національного та загальнолюдського у культурі в усі часи була складною та суперечливою. З одного боку, нація самоутверджується шляхом виокремлення себе із загальнолюдського загалу, і чим послідовніше вона це робить, тим більше у неї є шансів на консолідацію і визнання національної ідеї рушієм суспільних змін. З другого боку, на цьому шляху її підстерігає не лише гіпотетична можливість звуження своїх орієнтирів, культурної ізоляції, але й цілком реальна небезпека міжнаціональних конфліктів.

Етнонаціональна політика незалежної України формується на основі Конституції

України, Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України, Декларації прав національностей в Україні, Закону України “ Про національні меншини в Україні”. Українська держава, керуючись цими основними документами, гарантує всім громадянам України незалежно від їх національного походження рівні права в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Безперечно, Україна, як молода держава вирішує ці проблеми поряд з іншими. І якщо ми будемо консолідовані, як політична нація, і як громадянське суспільство, тоді легшим буде й процес інтеграції в світове співтовариство.

4. Українська культурологічна думка

В осмисленні культурно-історичного процесу вагомим є внесок вітчизняних вчених. Їхні суспільно-політичні, історичні, філософські погляди були тісно пов'язані з науковими надбаннями світової культурології. Вони створили ряд оригінальних концепцій, основною тезою яких була ідея самоцінності національної культури та її взаємозв'язку з культурами інших народів.

Засади *символічного трактування культури* передбачив Григорій Сковорода (1722–1794), який висунув теорію, згідно з якою культура – це три світи: перший – світ природи (“макрокосмос”), другий світ – це людська спільнота та світ окремої людини, третій світ – це Біблія, або “світ символів”. Філософ вважав, що все у світі, включаючи Біблію, має подвійну природу – зовнішню, видиму, або “матеріальну натуру”, і внутрішню, або “духовну натуру”, які являють собою дуалістичний світ вічного та тлінного, доброго і злого, піднесеного та приниженого тощо. На основі такого аналізу Г. Сковорода дійшов висновку, що вся природа, тобто “макросвіт”, переломлюється і продовжується у “мікросвіті”, в людині. Третій, символічний світ, в якому живе людина, і частинами якого є мова, міф, релігія, мистецтво, наука, – це світ, який уособлює Бога, призваний допомагати людині пізнати себе, своє місце і роль в оточуючій дійсності.

Бог для філософа – це внутрішня сутність речей, закономірність світобудови, тому все “нове” в природі й людині треба шукати в самій людині, бо все, що існує на небесах і на землі, підпорядковано єдиним природним закономірностям. В історії української науки Г. Сковорода вперше заклав основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій все божественне перебуває у символічних формах. Принцип символізму й інтерпретації Біблії він поширив на сферу духовної культури, її історію та форми прояву, зокрема дохристиянську, християнську та світську.

Новий етап у розвитку української культури розпочався наприкінці XIX – початку XX ст. Незважаючи на “пропащий час”, яким для українства, за визначенням М. Драгоманова, стало XIX ст., на його заборони, утиски, а скоріше всупереч їм формується феномен національної свідомості, стає виразнішою національна ідея, що поєднує навколо себе субкультури різних соціальних верств та прошарків в єдиний загальнонаціональний культурний потік. Цементуючою постаттю епохи, що минала, був Т. Шевченко, який прозорливістю свого творчого генія, об'єднав не лише західно- і східноукраїнські землі, а й заклик до національного прориву з безнадії та відчаю до свободи національного духу та життя. На цій основі українська культура набувала загальнонаціональних рис, ставала розвиненішою її структура, оформлювався її професійний рівень.

Слово, а не зброя, ставало символом цієї суперечливої доби, підготовляючи ґрунт для майбутніх визвольних змагань за державу. Змінена національна ментальність намагалась переглянути усталені стереотипи історичної долі насамперед через переосмислення минулого, яке притягувало своєю щирістю та відкритістю, суперечливістю та трагічністю, величчю поставлених завдань та нескореністю національного духу.

Широкий спектр поглядів на розвиток культури взагалі та української, зокрема, висунули видатні представники української культури: діячі “Руської трійці”, “Кирило-Мифодіївського братства”, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Л. Українка, М. Коцюбинський та багато інших. До суттєвих надбань української культурницької думки цього

періоду необхідно віднести наступне: по-перше, стверджуючись в умовах жорстких антинаціональних утисків, вона мала демократичну, глибоко гуманістичну спрямованість, віру в історичне майбутнє українського народу; по-друге, були сформульовані основні засади народознавства, як науки про історію української культури; по-третє, українські вчені гостро критикували як елітарні концепції культури, які проголошували необхідність демократизації суспільного життя та аристократизацію духовних цінностей, так й марксистську теорію класової боротьби у розвитку культури, яка пізніше знайшла найповніше втілення в ідеології пролеткульту та сталінізму, коли абсолютизувалася роль народних мас у культурі.

Українські вчені та діячі культури в своїх творах показували як безперспективність ізолювання культури від простого люду, так і сліпого ідолопоклонства перед жаданнями та прагненнями темної маси. Так, І. Франко, Л. Українка, П. Грабовський та інші підкреслювали необхідність з'єднання культури з життям і вимогами всього українського народу, її спрямування на шлях служіння загальнолюдським цінностям – демократії і соціальному прогресу. У змісті культури вони захищали пріоритет науки над різними ідеологічними цінностями. Вважаючи культуру важливим фактором боротьби народу за соціальне та національне визволення, вони активно обстоювали розвиток демократичного змісту національної української культури на противагу занепадницьким течіям, утверджували ідеї її зв'язку з культурами різних народів.

Різні галузі національно-культурної сфери засвідчували рухливість та динаміку розвитку наукового гуманітарного знання. Значним досягненням ХІХ – початку ХХ ст. став вихід на авансцену наукового простору української історії, як окремої, самостійної науки, що була представлена М. Грушевським. Активно розвивалось українське джерелознавство (В. Антонович), українське краєзнавство: загальна історія Слобожанщини (Д. Багалій) та історія її міст (М. Петров), історія запорозького козацтва (Д. Яворницький), історія української літератури (М. Петров, М. Дашкевич) та фольклористики (М. Драгоманов, І. Франко) тощо. Прискорилося формування історичних наукових шкіл. Але, як не парадоксально, спеціального комплексного дослідження присвяченого українській культурі не існувало.

Незважаючи на відчутні зрушення в науково-гуманітарному просторі, великий пласт українського культурно-історичного матеріалу ще залишався недоторканим. На той час європейська культурологія уже виділилась в окремий самостійний напрям дослідження, а російська культурологічна думка була представлена теорією М. Данилевського про культурно-історичні типи, яка пояснювала місце та особливу роль російської культури в європейському просторі. В українському інтелектуальному просторі лише І. Франко обстоюючи право української культури на самостійне життя розвинув тезу про плюралізм національних культур, які народжувались внаслідок різних “життєвих обставин людського роду”.

Загалом українська культурологічна наука ще тільки зароджувалась як історія культури. Тут далися знаки несприятливі суспільно-політичні умови, в яких опинилася Україна в ХІХ ст., коли головним пріоритетом національно життя ставала боротьба за виживання та збереження головних, визначальних чинників самоусвідомлення нації: мови, літератури, історії, географії, етнографії, шкільництва, видавничої справи. Українська культурологія поки що стояла на порозі виявлення, системного дослідження та теоретичного узагальнення українського культурного надбання. Дійсність була такою, що вітчизняна культурологія могла розвиватися лише в межах культурно-історичної школи.

Потрібно було не просто наповнити науковий вакуум фактами та джерельним матеріалом, а зрозуміти закономірності розвитку української ментальності, що знаходила вияв у різноманітних витворах мистецтва, злеті історичної, літературної, релігійно-філософської думки, естетичних смаках та науково-культурних досягненнях. Цей напрям і став визначальним на ранньому етапі вивчення української культури.

Становлення української культурологічної школи пов'язане насамперед з В. Перетцем (1870–1935). Саме він згуртував навколо себе та виховав плеяду талановитих науковців, сформував засадні принципи дослідження українського літературознавства, став активним популяризатором унікальної та самобутньої української культури, у 1906 р. ініціатором проекту реформування вищої освіти, пропонуючи відкрити в Київському університеті Св. Володимира кафедри української мови, літератури, історії, етнографії, звичаєвого права

тощо.

Досить близько підійшов вчений до розуміння закономірностей розвитку української культури. Його висновок про вплив української культури на формування російської культури (з XVII ст.) став відправною точкою в оцінці національної культури та розумінні тенденції її розвитку. Проте, навіть наукова праця цілого гуртка не увінчалась створенням узагальненого дослідження. Така ситуація відбивала не стільки ваду, скільки сумну закономірність. За влучним висловом І. Дзюби, “історія української культури тривалий час залишалась фрагментом загальної історії”¹, або була представлена її окремими формами, зокрема, мистецтвом (М. Голубець, В. Модзалевський, Ф. Шміт).

Складність формування національної культурологічної школи полягала у відсутності єдиної національної держави, яка так і не змогла утвердитись в Україні у ході визвольних змагань українського народу (1917–1920). Тому підходи до визначення української культури, її особливостей та закономірностей в радянській та українській емігрантській науковій думці різнилися методологічними підходами, принципами та методами дослідження. Ультра-радикальна культурологічна схема радянського гатунку 30-х рр., яка не набула офіційної чинності, представлена працею А. Козаченка “Українська культура: минуле і сучасність” (1931). У ній шлях української культури відтворений в контексті знищення національних особливостей. Наступне синтезоване дослідження української культури побачило світ у 1961 р. Це була узагальнююча та достатньо ґрунтовна праця М. Марченка “Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII століття”. При всій її сміливості стати на захист національної культури вона несла на собі (власне і не могла не нести), ідеологічне тавро радянської доби.

Одним з варіантів інтерпретації розвитку української культури в еміграції стала “Історія української культури”, видана у Львові за редакцією І. Крип’якевича (1937). Структурно праця ділилась на п’ять розділів, побудованих за проблемно-хронологічним принципом: побут (І. Крип’якевич), письменство (В. Радзикович), мистецтво (М. Голубець), театр (С. Чарнецький), музика (В. Барвінський). “Історія української культури” отримала в сучасній літературі досить стриману оцінку. Проте не можна не помітити, що при всій популярній спрямованості книжки, І. Крип’яквич намагався вийти за межі суто гуманітарних надбань нації, відтворюючи розвиток зрештою праці, техніки та загалом матеріальної культури народу. Хоча сучасного дослідника і не може задовольнити позитивістсько-статистичний характер висвітлення культурних явищ, книжка за ред. І. Крип’якевича була віддзеркаленням такого стану розвитку української культурології, коли вона ще розвивалась у межах позитивізму і не виходила за межі історичного культурознавства.

Головним методом досліджень національної культури вчених-емігрантів став позитивізм, намагання наповнити точним і перевіреним фактологічним та джерельним матеріалом змістовну сутність культури. Важливою віхою на шляху розвитку національної культурологічної думки став вихід у 1940 р. праці “Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича”. Книжка повніше, ніж попередня праця, відображала різні форми функціонування національної культури: наукове українознавство (Д. Дорошенко), школа та освіта (В. Біднов, С. Сірополко), книжкова справа (Д. Антонович, О. Лотоцький), преса (С. Наріжний), філософська думка (Д. Чижевський), дохристиянська культура українського народу (Д. Антонович), українська церква (Д. Антонович, В. Біднов), правова культура (А. Яковлів), архітектура (В. Січинський), мистецтво, скульптура, малярство, гравюра, орнамент, музика, театр (Д. Антонович).

Д. Антонович, так само як і І. Крип’яквич, не відійшов від проблемно-хронологічного принципу у висвітленні української культури, однак не можна не помітити спроби ввести в текстуальний контекст книжки суто культурологічні категорії. Вчений подав тлумачення поняття культури, розділяючи її на матеріальну та духовну, по-сучасному правдиво надав творчій діяльності людини роль ланцюга, що пов’язує природу та культуру (вступ). Він вперше наголосив на особливостях українського гуманізму, намітив періодизацію культури за

---

¹ Дзюба І. “Українська культура” в контексті української культури // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 6.

стильовими епохами, хоча і не всі терміни, зокрема, еkleктизм до позначення культурно-історичних явищ XIX ст., сприймається адекватно сучасним дослідником.

Виступаючи проти замкненості культур, вчений обґрунтував тезу про культурні взаємовпливи як вагомий чинник культурного розвою та поступу будь-якої нації, намагаючись тим самим знайти в європейському культурному просторі місце для української культури. Вибудовуючи схему культурного розвитку, Д. Антонович запропонував у якості механізму цього процесу ідею перехрещування культурних впливів, творчого переосмислення культурного надбання інших народів. Такий підхід дав йому ключ до пояснення особливостей національної культури, причин її високої життєздатності та високої культурності народу.

Виходячи з ідеї про історичний прогрес та спільну майбутню долю людства, Д. Антонович цілком оптимістично сприймав факт існування загальнолюдської культури, яка представлялася йому як “безмежно багата скарбниця, до якої кожний народ вкладає ним надбані культурні скарби”. Для вченого було цілком очевидним, що світова культура це не протиставлення культурної ідентичності на рівні цивілізації та національних вибухів у локальних культурах. Загальнолюдське та національне знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку представляючи світову єдність у національному розмаїтті. Тому вчений з прикрістю відмічав, що в силу об'єктивних причин не зміг зібрати точних відомостей, про внесок українців до вселюдської культури².

Д. Антонович відстоював положення про те, що національна культура складається з декількох рівнів: з народної культури та “культури інтелектуальної верстви”. Помилково ототожнюючи елітарну культуру з цивілізацією, вчений припускався хибної оцінки української професійної культури як цивілізації. Інтуїтивно він розумів потребу синтезованого підходу до висвітлення “образу національної культури”, але зробив методологічний прорахунок, коли синтезовано розглядав лише окремі форми культури, а не застосовував цивілізаційний підхід до аналізу національної культури як явища.

Ще одна спроба системного висвітлення історичного шляху української культури була здійснена М. Семчишиним. Його праця “Тисяча років української культури: історичний огляд української культури”, видана за кордоном у 1985 р. При всіх її перевагах відобразити українську культуру як суцільне явище, вона скоріше слугувала за навчальну літературу, аніж за наукове дослідження. Феєрверк подій, прізвищ, фактів, наведених у праці М. Семчишина, залишав українську культурологію у лоні позитивізму.

Особливе місце в історії української культурології займає концепція І. Огієнка (1882–1972). Візитною карткою культурологічних поглядів вченого була “Українська культура” (1918). Нею він фактично підготував ґрунт для подальших культурологічних досліджень вітчизняних вчених. Якщо Д. Антонович в “Українській культурі”, за висловом І. Дзюби, “не має потреби займатися спеціальним руйнуванням схеми “двоєдності” української і російської культур, входячи в полеміку з нею, як це мусив робити І. Огієнко”³, то саме тому, що ця “чорнова робота” вже фактично була зроблена. І. Огієнко, прийнявши на себе перший удар наукової критики, в гострій полеміці зумів перевести ідею впливу української культури на російську з політичної площини в суто наукову. Сучасна культурологічна думка загалом приймає ідею впливу української культури на культуру російську, розпочинаючи його з XVII–XVIII ст.

Брошура І. Огієнка, хоча і представляла собою науково-популярну розвідку, але була важливою з точки зору формулювання вченим головних засад його культурологічної концепції. Найперше йдеться про обґрунтування ним ідеї про трансляційну функцію української культури, що виявилася у двох площинах: 1) самодостатності національного культурного розвитку для творчого перероблення та осмислення європейських надбань в силу геополітичного становища України та традиційної для неї амальгамної відкритості до різних впливів: східних, західних і південних; та 2) передачі створених українським народом культурних надбань на східнослов'янські землі. Другу тезу вчений розвинув під впливом досліджень свого вчителя В. Перетца, але на відміну від нього обстоював думку про більш

¹ Див.: Антонович Д. Вступ // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – С. 23.

² Дзюба І. Названа праця. – С. 10.

віддалені впливи, з XVI ст. і, навіть, з XII ст. Обґрунтовуючи тезу про самобутність та самодостатність української культури, І. Огієнко фактично стояв на позиціях плюралізму культур, тобто рівноправності окремих локальних культур, які у своїй сукупності проявляються через їхню різноманітність.

І. Огієнко дуже близько підійшов до питання про співвідношення культури і цивілізації. Використовуючи метод універсалізму як загальнонауковий метод, він наче розмикав національну культуру в історичному просторі, розглядав її як інтегроване явище, яке формується під впливом багатьох чинників, а не існує у вигляді суми різних культурних форм.

Застосування системного підходу до вивчення культурних явищ дало І. Огієнку ключ до вивчення закономірностей розвитку національної культури як культурно-історичного типу. Тут не можна не помітити вплив концептуальних засад М. Данилевського щодо вивчення локальних культур. Вчення М. Данилевського про культурно-історичні типи І. Огієнко перекладає на український ґрунт. У концентрованому вигляді погляди І. Огієнка на виникнення, розвиток та занепад культури виявилися у невеликій за обсягом, але надзвичайно змістовній брошурі “Наука про рідномовні обов’язки” (1935).

Прийнявши за головну ознаку культурної ідентичності мову, вчений ніби дискутує з М. Данилевським у питанні про особливість російської культури, вивів закони розвитку та життєздатності культурних типів, які можна застосувати не лише до української, але й інших локальних національних культур: 1) племена, об’єднані однією мовою вже складають тип національної культури; 2) кожне плем’я проходить етапи суспільного розвитку, які відповідають певній формі культури; 3) лише за умови створення незалежної національної держави культура стає довершеною, здатною до розвою та повноцінного життя, набуває ознак культурно-історичного типу; 4) коли народ перебуває на рівні “етнографічної маси” (відсутність розвиненої літературної мови), то такий народ не є культурно інтегрований, він розділений на групи, а відтак – може досить легко підпадати під чужий вплив, а його творчий потенціал легко використовується іншими народами; 5) народи із сильно розвинутою духовною культурою навіть за умови поневолення зберігають здатність до панування та культурного життя⁴.

Досить відчутно у творчості І. Огієнка в 30-х роках ХХ ст. поруч з ідеєю про український культурно-національний тип звучить соціологічний аспект культури. Соціологічний напрям, можливо це і припущення, обумовлений впливом ідей німецького соціолога та економіста М. Вебера. Його праця “Протестантська етика і дух капіталізму” (1905) руйнувала схему залежності духовних факторів від рівня розвитку суспільно-економічних процесів.

І. Огієнко, глибоко вивчаючи історичний шлях, пройдений українською культурою, помітив, що навіть за умов бездержавного життя, коли національна культура слугувала “за етнографічний матеріал” для формування інших культур, існували шляхи подолання кризових явищ в національній культурі. Ці шляхи знаходились поза прямою залежністю типу культури від суспільного чинника. Вчений доводив існування іншого, зворотного зв’язку між соціальними інститутами і культурою. Він обстоював думку, що становлення незалежної держави безпосередньо обумовлено рівнем розвитку духовного фактору. Культура може прискорювати державотворчі процеси, або навпаки гальмувати їх. Наріжним чинником в цьому процесі І. Огієнко вважав мову, через яку здійснюється здатність до національного відтворення та загалом до державного життя. Із занепадом національної мови занепадає національна культура, гине нація, а з нею і державницька ідеологія.

Заслугою І. Огієнка стало дослідження взаємовпливу мови і держави. Цей напрям, зокрема, у вітчизняній культурології глибоко не розглядався. Вчений вказував на важливість розвитку єдиної загальнонаціональної літературної мови для прискорення формування національної свідомості та відновлення державної незалежності. Він навіть створив

¹ Див.: Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. – Львів: Українська академія друкарства, вид-во “Фенікс”, при сприянні фонду “Відродження”, 1995. – С. 11, 13, 15; Іларіон Митр. Творімо українську культуру усіма силами нації // Іларіон Митр. Мої проповіді. – Вінніпег–Канада: Накладом Товариства “Волинь”. 1973.– С. 131.

спеціальний курс “науки про рідномовні обов’язки”, підкресливши, що такий курс може стати у нагоді будь-якому народові, “особливо ж недержавному, що прагне стати державним”: “державним народом не може стати народ, несвідома нація, що не має соборної літературної мови, спільної для всіх племен”⁵.

Курс “науки про рідномовні обов’язки” визначав також і напрямки державного регулювання національного питання засобами мовної політики. І. Огієнко підкреслював, що втілення рідномовної політики має йти двома основними шляхами: через сприяння розвитку соборної літературної мови і через застосування її різними урядовими та культурно-освітніми закладами: церквою, школою, пресою, урядом, театром, кіно, радіо тощо. Головними провідниками рідномовної політики мають стати письменники, учителі, духовенство, інтелігенція. В основу науки про рідномовні обов’язки вчений заклав положення про державну мову провідної нації, про вільний розвиток культур національних меншин як запоруку широких стосунків з іншими народами та політичної стабільності держави, про єдність материнської культури з культурою еміграції.

Розгляд культури як інтегрованого соціального явища, що виражається в сукупності людської діяльності, вплинув на досить широке визначення вченим сутності поняття культури. І. Огієнко поділяв її на матеріальну та духовну. До матеріальної культури вчений відносив засоби життя, способи комунікації, тобто те, що дає зовнішні ознаки високого рівня забезпеченості потреб людини. “Духовна культура, на думку вченого, – то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики й т. ін. Тільки духовна культура творить правдиву національну еліту”⁶.

Вчений не виокремлював з матеріальної культури безпосередньо техніку, і не розглядав її у площині взаємостосунків з людиною (ця тема досить актуальна в сучасній культурології), а писав про матеріальну культуру загалом як суцільний феномен. Однак, його оцінка матеріальної культури як вторинного, хоча і важливого для людини явища, показує, що І. Огієнко особливо застерігав проти небезпеки захоплення, а тим більше обожнення та плазування людини перед матеріальними здобутками. Тільки духовна культура, на думку вченого, сприяє розвитку людини, народу та суспільства. Тут можна побачити деяку спорідненість, хоча і досить умовну, з концепцією М. Бердяєва з її уявленням про видозміну форм духу в його ставленні до природи і техніки, однак з тією особливістю, що вчений не розглядав цю проблему так широко, а лише окреслив її у загальних рисах.

Традиційно до уявлень культурологічної науки XIX ст. – початку XX ст. про структуру культури І. Огієнко виділяв два рівні культури тієї чи іншої нації: нижчий (культура народна) та вищий (культура інтелігенції чи професійна культура). Існування професійної культури є в розумінні І. Огієнка надзвичайно важливою умовою для культурного поступу, тому що саме вона виступає загальнонаціональною об’єднуючою силою. Отже, професійна культура є тим чинником, без якого культурний процес не може стати різнофункціональним та завершеним у своїй структурній повноті. Вищий рівень культури, за І. Огієнком, виступає показником ступеня розвитку нації та її місця у загальносвітовому вимірі.

Вчений вважав культуру важливим інтегруючим чинником. Вона має здатність об’єднувати як національні сили, так і суспільство загалом, що сприяє формуванню національної ідентичності. І. Огієнко визнавав, що в її творенні беруть участь різні верстви суспільства в залежності від історичних та суспільно-політичних умов. Формування національної культури – це процес досить складний і багатовимірний, а міра співвідношення народу та його інтелектуальної еліти, як творців духовних цінностей, впливають на характер культури, форми її функціонування у суспільстві, на місце з-поміж культур інших народів.

І. Огієнко у сфері культури, так як М. Грушевський в історії, розширив у часовому вимірі межі функціонування національної культури, обстоюючи неперервність культурного розвитку та його еквівалентність генезису нації. Вперше в українській культурології він поставив питання про ідентифікацію національної культури, шукаючи у її корінні особливості

¹ Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. – С. 16.

² Огієнко І. Творимо українську культуру всіма силами нації! Ще раз про наші завдання // Наша культура. – 1935.– Кн.6.– С. 338.

національної ментальності та самовідчуття власної національно-культурної самобутності.

Релігійна концепція в українській культурології представлена поглядами українського митрополита Андрія Шептицького (1865–1944). Він, зокрема, один із перших висунув ідею релігійного екуменізму, яка полягала у прагненні з'єднати Захід і Схід через греко-католицьку конфесію і тим самим повернути всіх християн до єдиної християнської церкви. Суть і зміст культури, на його думку, повинні базуватися, насамперед, на засадах християнської моралі – основі економічного добробуту та суспільного ладу.

Православний напрямок в українській культурології розвинув І. Огієнко (митрополит Іларіон). Він підкреслював, що вся українська культура – це культура православна. Вона створена Українською православною церквою, яка протягом тривалого часу була тією основою, на якому творилося все національно-культурне життя. Те, що українська культура вижила не зважаючи на роки пригнічення її розвитку з боку інших держав, І. Огієнко відносив за рахунок досить сильно розвиненого релігійно-духовного стрижня, що протягом віків запобігав асиміляції та знищенню української культури. Саме церква відіграла провідну роль у збереженні й плеканні культурної та національно-державної традиції. Вчений доводив, що ця функція церкви не була втрачена за умов монголо-татарського нашествия та часів середньовіччя, у найтяжчі часи церква охороняла духовну рівновагу народу та виступала потужною підмогою його культурно-національних і державних сил.

Наступний етап у розвитку української культурології пов'язаний з відродженням України як самостійної та незалежної держави (1991). У нових умовах потрібно було подолати жанровість у висвітленні національної культури, переглянути її періодизацію та співвідношення з європейською та світовою культурами, зламати усталені методологічні підходи до інтерпретації культурних явищ. У нових умовах з'явилося чимало ґрунтовних праць з історії, філософії та соціології культури. І. Дзюба, Я. Ісаєвич, А. Макаров, В. Овсійчук, М. Попович, В. Смолій та ін. дослідники розглядають українську культуру із засадних принципів світової культурологічної думки.

Сьогодні українська культурологія вийшла з наукової кризи та депресії. Свідченням тому є академічне, фундаментальне видання "Історії української культури" у 5-ти томах. Вже побачило світ три томи. Авторський колектив відійшов від фрагментарності та зайвого фактологічного матеріалу, уникнув захоплення художньо-стильовою специфікою мистецтва та надмірної теоретичності. Культура розглядається як духовно-культурний феномен, як система зовнішніх "предметних" та внутрішніх "суб'єктивних" цінностей. Теоретична та джерельна база є тим поштовхом, що спричинить сплеск культурологічних досліджень та появу новаторських ідей.

Тема 2. Витоки української культури

1. Археологічні культури первісної доби на теренах України. Феномен трипільської цивілізації
2. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського світу.
3. Український ареал античної культури.

Ключові слова: антропогенез, архітектурна традиція, анімізм, антропоморфізм, неоліт, палеолітична Венера, чаклунство, волхвування, фетишизм, міфологія, мегаліти, гончарне виробництво, житлобудування, орнаментальне мистецтво, монументальна скульптура, скіфська космогонія, скіфська міфологія, скіфські кургани, скіфський звіриний стиль, скіфське золото, політеїзм, культові споруди, полісна культура.

1. Археологічні культури первісної доби на теренах України. Феномен трипільської цивілізації

Первісна доба – найдовша доба в історії, яка заклала основи матеріальної та духовної культури людства. Археологічні знахідки на території Африки (Ефіопія, Кенія, Танзанія) дозволяють датувати появу первісної людини близько II млн. років д.н.е. На

території України точкою відліку слугує інша дата – I млн. років д.н.е., коли найдавніші люди мігрували на територію України з передньої Азії через Балкани та Європу. Первісна доба поділяється на періоди, відповідно до матеріалу, що слугував тій чи іншій добі основним для виготовлення знарядь праці:

- палеоліт (давній кам'яний вік) від I млн. років до XI тис. років;
- мезоліт (середній кам'яний вік) від X тис. років д.н.е до VI тис. років д.н.е.
- неоліт (новий кам'яний вік) VI - IV тис. років д.н.е.
- енеоліт (мідно - кам'яний вік) IV -III тис. років д.н.е.
- бронзовий вік III-II тис. років д.н.е.
- ранній залізний вік II-I тис. років д.н.е.

У добу пізнього палеоліту людина за фізичною будовою вже була ідентична сучасній людині. З'явилося прямоходіння, збільшився об'єм мозку, сформувалася специфічна будова долоні, почала розвиватися мова. Цей еволюційно сформований біологічний вид отримав у науці назву "Homo sapiens", або "людини розумної". Сам процес олюднення розвиненої мавпи називається *антропогенезом*.

Перші палеолітичні стоянки на теренах України знаходилися біля с. Королеве, м. Амвросіївка, с. Лука-Врублівецька. Основним матеріалом для виготовлення знарядь праці в палеоліті слугував камінь. Першою річчю, що виготовила людина, вважають *ручне рубило*. Найдавніші люди носили назву *архантропи*, формою суспільної організації їх було первісне стадо. Господарство первісних людей було *привласнюючим* – себто людина все брала від природи і нічого не створювала сама. Видами привласнюючого господарства є рибальство, полювання, збирання ягід, корінців тощо.

У середньому палеоліті відбулося похолодання клімату, що зумовило значні зміни у флорі та фауні. Потреба сутужно боротися за існування принесла великі зміни як у побут, так і в духовну сферу людини. У період середнього палеоліту архантропа змінює *неандерталець* – більш розвинений тип людини. На перше місце виходить полювання, відповідно удосконалюються знаряддя праці: кам'яні гостроконечники, скребла, тощо. Поява великого звіра (мамонти, печерні ведмеді, шерстисті носороги) зумовлює необхідність згуртування, і породжує нову форму суспільної кооперації – мисливський колектив. З'являється перший одяг, зроблений із шкур впольованих тварин, перші штучні житла, людина вчиться видобувати вогонь. У пізньому палеоліті на зміну неандертальцю приходить *кроманьйонець*, що представляв собою кінцевий етап формування людини сучасного типу, "Homo sapiens". Формою суспільної організації замість первісного стада стає родова община.

Поступово людину оточує світ речей, створених нею самою, він стає дедалі складнішим, що призводить до поступових змін у психології первісної людини, формуванню її свідомості. Перші розмірковування про природу речей, необхідність пояснення незрозумілого, подекуди страшного світу довкола приводить до зародження релігії. З'являється людина мисляча – людина, для якої смерть є не тільки припиненням фізичного існування, а питанням – що лежить за порогом земного буття? У пошуках відповіді на нього людина формує свої перші уявлення про потойбіччя, що знаходять відображення у різноманітних поховальних ритуалах.

Таким чином, у пізньому палеоліті з'являються перші форми релігійної свідомості:

Тотемізм – віра в існування кровно-родинного зв'язку між групами людей і тотемом.

Фетишизм – віра у надприродні можливості речей.

Анімізм – вірування в духів та душі.

У мезоліті льодовик відступає, клімат теплішає, приносячи у світ людини нові зміни та зрушення. Поява маленьких, рухливих тварин зумовлює винайдення луку та стріли. Значення цього винаходу полягає в індивідуалізації господарства. Відтепер мисливський колектив стає непотрібним, кожний мисливець здатний прогнати себе сам. Активно розвивається рибальство – винайдені гачки, сіті, побудовані перші човни. У цьому ж періоді з'являються перші домашні тварини – собаки, а згодом свині. У мезоліті повністю завершується формування рас.

Спостереження за рослинним світом, усвідомлення його циклів, інтенсивний розвиток знарядь праці призводять до того, що в добу неоліту відбувається надзвичайний якісний

ривок, який остаточно відокремлює людину від тваринного світу. Цей ривок дістав назву “неолітична революція”. Сутність її полягає в переході від привласнюючого господарства до відтворюючого. Людина опановує землеробство. Одним з важливих наслідків цієї зміни є поява тимчасової осілости. Забезпечена зерновими, людина не має вже нагальної потреби постійно пересуватись у пошуках нової дичини. Проте постійна осілость для людини ще недосяжна у зв'язку з недосконалою системою землеробства. Використання одного й того самого поля протягом декількох років призводить до поступового виснаження ґрунту, і змушує людину рухатись далі у пошуках нових родючих земель. Для оброблення землі використовували мотику, що давало невелику глибину залягання зерна, та, відповідно, малу врожайність. Перші рала з'явилися лише в епоху бронзи.

Тимчасова осілость зумовлює значні зрушення у демографічній сфері, збільшення кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Подальше приручення тварин приводить до формування великих стад свійської худоби, використання їх як тягової сили. Поява гончарства, прядіння, ткацтва вносять ще більші зміни у побут людини.

З початком енеоліту (мідного віку) у побут людини приходять перший метал. Чому саме мідь? Тому, що поклади самородної міді виходили на поверхню, хоча згодом з'явилися і перші мідні копальні. Також м'якість міді значно полегшує її обробку. То ж першим видом обробки міді була холодна ковка. З поступовим розвитком технологій її змінили плавлення та ливарство.

Бронза, що прийшла на зміну міді, і представляла з себе сплав міді з оловом, мала значно кращі якості. Цей матеріал був міцніший за мідь та мав нижчу температуру плавлення, що значно спростило технологію обробки. Перш за все поява бронзи дозволяла виготовити кращу та міцнішу зброю, налагодити її чисельне виробництво. Доба бронзи важлива тим, що в ній остаточно сформувався та вийшов на поверхню багатовіковий конфлікт двох цивілізацій – землеробської (осілої) та скотарської (кочової). Приводом до сутичок була земля, адже кочовики, переганяючи величезні стада худоби, постійно потребували нових пасовищ.

Для первісного суспільства характерним був *патріархат* – верховенство жінки в сім'ї. Однією з причин цього явища було те, що за умови групового шлюбу родовід міг вестися лише по материнській лінії. Крім того, саме жінка була берегинею домашнього вогнища. Іншою вагомою причиною було ототожнення жінки із землею-годувальницею, вшанування материнства, таїнства народження нового життя. Подібне ставлення сприяло появі культів родючості, що знайшло відбиток у численних археологічних культурах.

Епоха бронзи відкриває нову систему сімейного устрою – *патріархат*. Поява зручного матеріалу для виготовлення зброї, чисельні земельні конфлікти висувають на перше місце воїна, чоловіка.

На основі кровноспоріднених стосунків роди об'єднувалися в племена. Розквіт племенної організації суспільства зумовив появу перших інститутів родової влади. Водночас подальший розвиток господарства призвів до появи надлишкового продукту, а його індивідуалізація – до зникнення спільної власності на знаряддя праці. Усе це заклало основи до появи майнової та соціальної диференціації. У процесі об'єднання суспільства відбулося формування союзів племен, виокремлення стану воїнів.

До найдавнішої діяльності людини відносять образотворче мистецтво. Його умовно ділять на мистецтво малих форм та печерне мистецтво. Останнє втілювалося у поліхромному живописі та *петрогліфах* – стародавніх написах та зображеннях на стінах печер, виконаних фарбою, різьбленням чи рельєфом. Мистецтво малих форм знайшло відображення у численних виробках епохи пізнього палеоліту.

У добу неоліту інтенсивний розвиток людської свідомості та уявлень про світ обумовили появу міфу.

Міф (від грецького *mithos* - передання, легенди) – це модель світу як закінчена система знань про нього всередині певної традиції. Міф мав декілька функцій. Він був засобом пізнання світу через певні символи, його пояснення; містив певні моральні норми, втілені в системі табу; був зв'язком минулого та сьогодення. Характерною ознакою міфу є бінарна система уявлень про світ. Первісний міф ділив світ чіткою системою протиставлень – верх і низ, біле і чорне, земля і небо, життя і смерть, добро і зло.

Трипільська культура є одним з яскравих проявів землеробських культур мідної доби. Її розвиток продовжувався понад 1500 років (4000 – 2500 до н.е.). Охоплена нею територія займала майже всю Правобережну Україну та Молдову. Початок розвитку трипільської культури та її розквіт припадають на весь період мідного віку. Кінцевий етап і занепад – на початок бронзової доби. Перші пам'ятки трипільської культури були відкриті й описані відомим вченим-археологом В. Хвойкою більше ніж 100 років тому на підставі розкопок на вул. Кирилівській у Києві, на землях Обухівського та Кагарлицького районів (протягом 1893 – 1906 рр.). Засвоюючи перспективні культурні та технічні надбання у сусідів, трипільці слугували важливою ланкою в процесі енеолітизації тодішніх(тих часів) суспільств.

Сформувалася трипільська культура, найімовірніше, шляхом злиття культур тих племен, що прибули зі східного Середземномор'я та Балкан, із місцевими культурами.

Загальна кількість трипільців не перевищувала 400 – 500 тисяч осіб. Мешкали вони в глинобитних одно- або двоповерхових будівлях, розташованих дуже близько одна від одної і з'єднаних проходами. Населені пункти подеколи займали значні площі – до 400 га: своєрідні “протоміста” (первинні), – Майданецьке, Тальники, Доброводи, Костенівка. Але процесу урбанізації не сталося через періодичні переселення жителів. Якщо у Стародавньому Єгипті нові міста виникали внаслідок наступу пустелі, то трипільці переходили на нові місця, бо їм легше було обробляти безмежну тоді цілину. Крім того, у них існував звичай, переселяючись кожні 50 – 100 років на нові землі (через виснаження ґрунту), спалювати свої будівлі.

Трипільці вирощували тверду та м'яку пшеницю, ячмінь, жито, бобові, просо, коноплі, займалися скотарством. Однак землеробство на всіх етапах розвитку трипільської культури на всіх територіях було неоднаковим. Обробляючи землю, застосовували мотику з кам'яними чи роговими, іноді мідним робочим наверхшам. Мали найрізноманітніші знаряддя праці з кременю, каменю, рогів, значно рідше – з міді, яка була привізною – з Балкан та Карпат.

Широкого розвитку за доби енеоліту набуло гончарне виробництво. Увесь керамічний комплекс трипільської культури та інших землеробських культур на території України за своєю технологією поділяється на дві групи: кухонну грубу кераміку та столовий посуд. Якщо кухонний посуд має незначну кількість різних форм, то столовий представлений різноманітними типами: чаші, тарілки, келихи, горщики тощо. Столовий посуд виготовлено з ретельно відмуленої глини, поверхня старанно оброблена та прикрашена розписами або рельєфним орнаментом.

Розвиток гончарного виробництва мав велике значення у житті племен на території України. Глиняний посуд увійшов у господарство та постійний ужиток первісної людини, покращивши значною мірою приготування їжі, збереження припасів, асортимент страв. Розписували його зазвичай чорною, темно-червоною, білою та жовтою фарбами, прикрашали складним орнаментом, що відображав язичницькі та космогонічні погляди тогочасних людей. Вважається, що лише на Майданецькому поселенні було виготовлено близько 8 млн посудин.

Гончарний посуд сприяв появі культури кухні та столу, а серед найпрогресивніших у господарському та побутовому відношеннях землеробських племен трипільської, гумельницької та ін. культур – навіть особливого сервірування столу. Знахідки десятків різнотипових екземплярів посуду майже в кожній хаті трипільських поселень, глиняних ложок – свідство добробуту давніх землеробів.

Технологія виготовлення кухонного та столового посуду має певні особливості: кухонний посуд, можливо, у трипільському суспільстві виготовлявся кожною сім'єю у домашніх умовах, а “престижний” столовий посуд в спеціалізованих гончарних майстернях певних общин. Окрему групу посуду у племен трипільської культури та інших землеробських общин становить так званий посуд культового призначення та антропоморфні й зооморфні статуетки. Вони були виготовлені дуже майстерно. Вірогідно, це була окрема галузь гончарного виробництва первісних общин.

Трипільська культура є одним з найяскравіших виявів протоцивілізації. На думку вчених трипільське суспільство було матріархальним, яке поступово переходило до патріархату. У радянській же історіографії панівною була гіпотеза, щодо патріархального устрою трипільського суспільства. Дослідники приділяли значну увагу соціальному аналізу

житлових споруд. Площа жител від 12-15 до 150 м., а для двоповерхових будинків вона збільшувалась вдвічі. Диференціація жител за площею розглядається дослідниками, з одного боку, як відображення процесу соціальної та майнової стратифікації, виділення багатих та незаможних господарств, з другого – як свідчення процесу відокремлення малої сім'ї, яка поступово набуває економічної незалежності. У власність до неї переходить, насамперед, рухоме майно: знаряддя праці, худоба, житлові споруди тощо. Проте, основними власниками залишаються великі сім'ї, які складаються з кількох малих сімей.

Є чимало даних для реконструкції одягу трипільського населення. У мідному віці населення на території сучасної України вперше замість шкір одяглося в одяг з тканини. При розкопках знайдено рештки вертикальних ткацьких верстатів – глиняні важки до них. Знайдено відбитки різних тканин – від мішковиної до тонкого полотна. Визначено факт виготовлення візерункових тканин. Тканини, які виготовляли з рослинних волокон, фарбували. Про покрій свідчать зображення на посуді та орнаментация статуєток. Відомі три типи взуття: чобітки з халявками, напівчеревики та сандалі. З хутра або тканини робилися короткі, до пояса, жилетки, зображення яких є на жіночих статуєтках. Крім того, помітно, що одяг засвідчував положення його власника в суспільстві.

Солідне економічне підґрунтя сприяло формуванню певних естетичних уподобань. Вони не лишалися сталими протягом II тис. років існування трипільської культури, про що свідчить антропоморфна пластика. Вірогідно, за ідеал краси було обрано невисоку, з широкими стегнами та невеликими грудьми жінку. Обличчю значення не надавалося. З часом зростає цікавість до обличчя – наприкінці середнього – початку пізнього періоду з'являються реалістичні, практично портретні зображення, натомість нижня частина тіла дається схематично. Серед реалістичних голів люди різного віку, чоловіки, частіше жінки. Зображення настільки реалістичні, що можна визначити антропологічний тип трипільця. Антропологічно трипільці були невисокими на зріст, відзначалися характерною вузьколицістю. Їх прямими предками українців не вважають.

Міфологія трипільців включала Богиню-матір (символ материнства й земної родючості), Біка (символ сили, родючості, неба і небесних явищ), Змія (знак вічності та вічного руху).

У поховальних обрядах трипільського населення фахівці виявляють як статеві, так і вікові ознаки. За інвентарем серед поховань трипільських груп населення можна виокремити дуже багатих, багатих та простих. Досліджено також залишки культових споруд. Найцікавішою серед них є центральна споруда з поселення в Конівці. На першому поверсі виявлено два прямокутні вівтарі з глини, навколо яких стояв мальований посуд. На вівтарях знайдено багато пластики, глиняні фішки у вигляді конусів з головами тварин та людини тощо.

Трипільські племена підтримували зв'язки з населенням Малої Азії, Фессалонії, Трансільванії, Кавказу. У відносинах трипільців зі степовими народами часто бували жорстокі сутички, тому населені пункти та могильники були пристосовані до оборони.

Розвинена знакова система, створена носіями трипільської культури, іноді сприймається як свідчення існування у них писемності, починаючи з V тис. до н.е., у тому числі алфавітної. Сучасна наука не має достовірних даних про існування писемності у населення, яке залишило нам пам'ятки трипільської культури мідного віку. Однак, і без цього, внесок трипільської протоцивілізації у спадщину тисячоліть більш ніж вагомий.

Насамперед – закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства і народи від пізніших часів – до історичних українців включно. Крім того, це основи матеріальної культури – типи житла, знарядь праці, навички у технології металообробки, гончарства, житлобудування; величезний внесок в культурний генофонд наступних поколінь – світогляд, пов'язаний з відтворюючими формами господарства, відповідна міфологія та обрядовість.

Населення, що залишило пам'ятки трипільської культури опанувало різноманітні та ефективні прийоми житлобудування, що дозволяло створювати надійні та зручні житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Виявлення останніх та їх розміри, зовнішній вигляд дозволяють припускати формування

монументальної архітектури. Трипільці виробили раціональну систему планування поселень різних типів, що перетворилися на традиційні. Значним досягненням було створення поселень-протоміст. Трипільське суспільство перше на теренах України зробило рішучий крок у напрямку цивілізації.

2. Культура України на перехресті скіфо-сарматського світу

У I тис. до н.е. в українському Причорномор'ї та Криму з'явилися народи іраномовної групи, які не мали своєї писемності, але які силою образотворчого мистецтва здійснили відчутний вплив на подальший культурний розвиток українських земель. До таких народів відносяться кіммерійці, скіфи, сармати.

Першим народом, ім'я якого зберегла історія на теренах України були кіммерійці. Вони з'являються в українських степах наприкінці бронзового віку (2800-1200 рр. до н.е.). У період кіммерійської культури в Україні у вжиток входить залізо, яке витісняє бронзу (залізний вік на Україні датується XII ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Спостерігається подальше вдосконалення засобів виробництва. Постають численні городища, обкопані ровами й обнесені валами.

Характеризуючи художню творчість кіммерійців, слід вирізняти два головні компоненти: декоративно-прикладне мистецтво та кам'яне різьблення. Перше репрезентоване художнім литвом з бронзи та коштовних металів, косторізним мистецтвом та різьбленням, друге – монументальною скульптурою. Найтиповішими елементами орнаменту є одинарні та концентричні кола, різноманітні спіралі, фігури ромбічних абрисів тощо.

Яскравою ілюстрацією неповторного кіммерійського мистецтва є золотий фалар з кургану Висока Могила на Запоріжжі та окуття піхв кинджала з кургану біля Білоградця в Болгарській Добруджі, куди доходили кіммерійські кіннотники. Орнаментально окуття піхв поділено на три зони: верхню, середню та нижню. Композиційна суворість орнаменту компенсується розкутістю плавних форм нижньої та святковою ажурністю верхньої частини. Можливо, що цей витвір кіммерійського золотарства демонструє символічне зіставлення різних частин макрокосмосу: упорядкованої і зваженої в елементах землі та хаотичної розкутості стихій підземного та небесного світів.

Особливої популярності набув орнаментальний мотив, що передає чотирипроменевий знак із вписаним у нього колом. У свою чергу кругла платівка, на яку він звичайно наноситься, сама утворює навколо нього зовнішнє коло. Цей знак набув такого значного поширення на різноманітних предметах, що може вважатися справжньою кіммерійською емблемою, яка, мабуть, символізує солярну ідею, найчастіше пов'язану з предметами спорядження коня – достеменно відомої зооморфної іпостасі Сонця.

Культура кіммерійців у VII ст. до н.е. була інтегрована в культуру скіфів. Зіставляючи відомості, що повідомляють античні автори, можна помітити, що принципових розбіжностей між кіммерійцями та скіфами не було. Співпадають й ареали розселення, господарства та особливостей суспільного ладу кіммерійців і скіфів. Ще в кіммерійський період склалися основні риси скіфського господарського устрою, на які вказує Геродот. Отже, завойовники-скіфи злились з місцевим населенням, яке в основному залишалось на старих місцях. Воно сприйняло скіфську мову та побутові особливості скіфів.

У скіфів збереглися риси попередників. Схожі (але не однакові), форми і орнамент кераміки; скіфський обряд поховання тощо. І хоч до цих пір ми мало знаємо про кіммерійську матеріальну культуру, можна припустити, що вона була близькою скіфській, особливо на ранній стадії, момент їх злиття.

Поява однорідної скіфської культури по всьому степу відбулась в VII ст. до н.е. Розквіт віку заліза не тільки співпав з встановленням там господарства скіфів, а й став однією з головних причин змін у культурі місцевості та тієї, що прийшла, ставши джерелом формування скіфської культури.

Укріплені поселення з'явилися у скіфів відносно пізно, на рубежі VI–V ст. до н.е., коли достатнього розвитку набули промисли і торгівля. Кам'янське городище біля Нікополя займає велику площу – 12 кв. км. Його багатолітні дослідження встановили, що тут була столиця скіфів. Воно проіснувало до II ст. до н.е. На його території повсюди зустрічаються залишки

металургійного виробництва. Це поселення було центром металургійного виробництва степової Скіфії і забезпечувало її значну частину залізними виробами. Були наявні й інші види виробництва: різьблення по кістці, гончарство, ткацтво. Але рівня ремесла досягла лише металургія.

Скіфська космогонія (система уявлень про Всесвіт) становила частину індоіранської. Їй притаманні уявлення про впорядкований Всесвіт, що має форму квадрата, відмежованого на півдні океаном, а на півночі – Ріпейськими горами (можливо, так античні автори називали Іранські гори), що сягали небес. За горами, біля північного моря, знаходилась “домівка обраних”. Доступ до неї ускладнений шляхом, що пролягає через області, де живуть одноокі мешканці, які стрижуть золотих грифонів. Модель Всесвіту мала й інші просторові характеристики: у горизонтальній площині чотири сторони Всесвіту чатували божества – “охоронці світу”.

Такою чотирьохчастинною моделлю Всесвіту було бронзове культове навершя з урочища Лиса Гора на околиці Дніпропетровська. Воно відтворює світове дерево з чотирма гілками, на яких розташовані тварини, а також хижі птахи, що тримають у дзьобах ланцюжки з астрально-небесними символами. Стовбур дерева зливається з фігурою бога – творця, громовика. Композиція відповідає уявленням індоарійської міфології про світове дерево в центрі сакралізованого чотирикутного світу, з яким пов’язаний великий комплекс шаманських уявлень та обрядів.

Скіфська міфологія була частиною міфології іранського світу. Відомі міфи про походження пантеону божеств. Греки ототожнювали ці божества зі своїми: Табіті – з Гестією, Папая – із Зевсом, Апі – з Геєю, Гойтосира – з Аполлоном, Аргімпасу – з Афродітою, Тагимасада – з Посейдоном.

У скіфській міфології одним із головних сюжетів є космогонічний міф, який існував у двох варіантах і відображав дві різні традиції: одна належала царським скіфам, які прийшли у Північне Причорномор’я зі сходу, а інша – іранцям, які мешкали тут раніше, можливо кіммерійцям. Одна із записаних Геродотом легенд про походження скіфів говорить, що скіфи начебто пішли від Геракла та змієної богині. За цією легендою Геракл шукав корів, потім коней. Ці дії вважають відтворенням уявлень народу скотарів. За іншою легендою, що приводить той же автор, на березі Борисфена (Дніпра) від скіфських богів Папая і Апі – доньки Борисфена – народився перший скіф – Таргітай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая та Колаксая. Імена трьох братів у другій частині мають один загальний елемент – “цар, володар” (іран.), а у першій – корні слів, що за значенням відповідно тлумачаться як “гора”, “глибочина”, “сонце”. Отже, міф моделює тричасну за вертикаллю структуру світу, що включає верхній світ (небо, сонце), нижній світ (земну і водну глибочину) та гори як середній ланцюг, що пов’язує два інші. Може бути й інше пояснення міфу як третинної соціально-політичної структури скіфського суспільства: з інститутом трьох царів або трьох головних жерців чи трьох головних скіфських племен тощо.

Таргітай дав братам золотий плуг, ярмо, сокиру і чашу, що впали з неба. Підійшов до золота старший – воно загорілося, середній – те саме, лише молодий зумів узяти ті речі і тому став за царя над скіфами. Мотив цього міфу має на меті обґрунтувати політичне панування одного з скіфських племен або довести непорушність соціальної ієрархії скіфського суспільства, що була близькою до іранських народів. Сокира символізує воїнів, чаша – як жертвний інструмент жерців, а плуг і ярмо – землеробів і скотарів.

Вважають, що ця легенда виникла у землеробських скіфських племен, до яких відносяться скіфи-землероби, що мешкали по Південному Бугу. Скіфи виробляли зерно на вивіз у грецькі міста. На скіфських поселеннях знаходять землеробські знаряддя, зокрема серпи, проте орні знаряддя надзвичайно рідкі. Вірогідно, усі вони були дерев’яними і металевих частин не мали.

Культура скіфів носила воєнізований характер. За описами Геродота, вони поклонялися мечу, котрий називався акінак, встромляли його в купу хмизу, проводили біля нього ритуальні дії і приносили йому жертву. Акінак нам добре відомий: залізний, короткий, гострий. Стародавні скіфські стріли пласкі, часто з шипом на втулці, тобто мали спеціальну трубку, куди вставлялася дерев’яна частина стріли.

Скіфська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга, хоч у сусідніх зі скіфами грецьких колоніях круг широко застосовувався. Скіфський посуд плоскодонний і різноманітний за формою. Широкого розповсюдження набули скіфські бронзові казани висотою до метра, що мали довгу і тонку нитку та дві вертикальні ручки.

Скіфське мистецтво добре відоме в основному завдяки предметам з поховань – скіфських курганів – культових пам'яток VII–III ст. до н.е. У південній Право- і Лівобережній Україні знайдені величезні кургани, де поховано скіфських царів. Це кургани Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила, Солоха, Гайманова Могила, Братолюбівський курган, могильники скіфів на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині, в районі дніпрових порогів та в інших місцях.

Скіфи ховали мертвих в ямах або катакомбах, під курганами насипами. У царських курганах скіфів знаходять золотий посуд, художні вироби із золота, дорогоцінну зброю. Обряд поховання скіфських царів описав Геродот. Коли цар помирав, його тіло протягом довгого часу возили скіфськими шляхами, і скіфи повинні були всіляко виявляти свою журбу з приводу смерті володаря. Потім тіло царя привозили в район Герри, яке археологи розміщують в районі дніпрових порогів, клали його в могильну яму разом з його вбитою дружиною, убитими слугами, кіньми та насипали величезний курган.

Найдавніші скіфські кургани датуються VI ст. до н.е. Вони містять речі ассірійського та урартського походження, привезені з походів у Малу Азію. До архаїчних курганів відноситься Мельгунівський у Кіровограді. У ньому було знайдено залізний меч в золотих піхвах, на якому зображені крилаті леви, що стріляють з луків, та крилаті бики з людськими обличчями. Такі зображення типові для ассірійського мистецтва. З VI-V ст. до н.е. речі з скіфських курганів відбивають зв'язки з греками. Безперечно, що деякі витончені художні вироби зроблені греками. Найбільш відомі кургани відносять до IV ст. до н.е.

Курган Чортомлик розташований біля Нікополя. Висота його земляного насипу разом з кам'яним цоколем 20 м. Курган було пограбовано ще в давнину, проте грабіжники не помітили золоту обкладинку сагайдака від лука, на якому зображені сцени із життя Ахілла. Жіноче поховання не було пограбоване. Поряд із золотими прикрасами була знайдена чудова срібна ваза з зображеннями рослин і птахів, а у її верхній частині – скіфів, що приборкують коней. Скіфи бородаті, в ковпаках, підперезані, у довгих штанях. Зображення виконані у традиціях грецького мистецтва. У сусідній камері знаходилось поховання “зброєносця”, при ньому дорога зброя та золоті прикраси. Біля входу в одну з камер лежав кістяк іншого слуги. Усього знайдено 6 кістяків слуг і 11 кістяків коней.

Скіфи вели активне військово-політичне життя в районах Закавказзя і Передньої Азії. Знайомство з давньосхідними цивілізаціями спонукало їх засобами художньої мови втілювати космогонічні уявлення та релігійно-міфологічні концепції створення світу в образотворчому мистецтві. Художня спадщина скіфів представлена декоративно-прикладним мистецтвом, кам'яною монументалістикою та скіфо-еллінською торевтикою.

Скіфська художня творчість, спираючись на давньосхідні традиції, створила свою неповторну символічно-знакову систему образів, яскраво представлених в особливій течії декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема, найпопулярнішими стали зображення різних тварин, що послужило основою створення самобутнього і неповторного *скіфського звіринового стилю*, відомого на великій території: від Північного Причорномор'я до Середньої Азії та Сибіру.

Для цього мистецтва є характерним зображення тварин чи їх символів-міток: ратиці трав'яного чи гострого ікла або пазура хижака, ока птаха тощо. Як правило, тварини були представлені у певних позах, з перебільшено помітними лапами, очима, кігтями, рогами, вухами і т.п. Копитні (олень, козел) зображувались з підігнутими ногами, хижак – згорнуті клубком. Фігури цих тварин мали охороняти їх володарів від бід. Але стиль був не тільки сакральним, але й декоративним. Ці мотиви використовувались для прикрашення предметів військової зброї, кінської зброї, ритуальних посудин.

Деякі вчені вважають, що в основі звіринового стилю лежать магічні уявлення скіфів про намагання оволодіти тими якостями, що притаманні звіру: прудкість, сила, влучність. Інші – схильні вбачати зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали

зооморфний образ. Інколи звіриний стиль розглядають як символічно-знакову систему, що втілювала загальні уявлення про світобудову. Цілком можливо, що окремі образи звірино-стилю, які сягають тотемістичних уявлень, були пристосовані до умов ієрархічно-станового суспільства. Поширеною є думка дослідників щодо тотемістичного значення образу оленя, від якого і походить етнонім “скіфи”.

Вироби в звіриному стилі робилися із кістки, рогу, бронзи, срібла, золота, заліза. Технологія їх виготовлення також була різноманітною: литво за восковою моделлю, штампування, гравірування, кування, різьблення кістки. Загалом скіфські майстри володіли усіма тонкощами ювелірної справи. *Бестіарій* – тобто склад тваринних образів та анімалістичних сюжетів, не був сталим. Якщо олень та хижак котячої породи – традиційні сюжети скіфського звірино-стилю, то зображення коня, цапа, лося, грифона є характерним лише для певних етапів скіфської історії.

Взаємозв'язок еллінської та скіфської культур яскраво виявився в елліно-скіфському мистецтві. У цьому процесі були зацікавлені в однаковій мірі скіфи, які отримували втілення своїх ідеологічних концепцій, так і греки – що забезпечували ринок збуту для своєї продукції. На відміну від суто грецького мистецтва з його монументальною скульптурою, живописом, мозаїкою, вазописом, скіфи надавали більшої уваги рельєфному оздобленню костюму, кінської вузди, воїнського обладунку, посуду, ритуальних речей.

Починаючи з IV ст. до н.е., еллінські майстри, пристосовуючись до смаків скіфської знаті, почали виготовляти на замовлення речі, спеціально призначені для збуту у скіфському середовищі. Різноманітні предмети, виготовлені в еллінських центрах, за своєю стилістикою належать до античної художньої культури з її характерними рисами і досягненнями: динамізмом, пластичністю, достовірністю, реалістичністю у передачі рухів людського та звірино-тіла. Однак за змістом більшість зображень на ці предмети пов'язані із скіфськими космогонічними та ідеологічними концепціями. Так, на кубку з кургану Куль-Оба представлені сцени міфу про трьох синів скіфського першопредка: два старших брата зображені в той момент, коли вони заліковують рани, отримані в результаті невдалого натягування тятиви батьківського лука. На посудині з Частих Курганів зображено молодшого сина, якому вручають батьківський лук як символ влади та вигнання двох старших братів.

Неперевіреним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили (Дніпропетровська область). Пектораль є особистою знахідкою одного з визначних археологів України, Бориса Миколайовича Мозолєвського (1936-1993). Таємниці скіфського народу були справою його життя. Саме під керівництвом Б. Мозолєвського було досліджено більшість Царських курганів.

Пектораль масивна, її вага 1 кг, діаметр більше 30 см. На ній три зони зображень, розділених товстими витими золотими джгутами. На нижньому ярусі символічно-образно зображені уявлення скіфів про потойбічний світ. Панування хаосу та сил смерті передано боротьбою тварин. У центрі – три сцени, де зображено коня та грифонів, що на нього напали, лев і леопард нападають на оленя і на кабана, собака женеться за зайцем, а на кінці композиції коники.

Верхній ярус – світ людей, “космос”, що протистоїть хаосу. Середній ярус з чудового сплетіння рослинного орнаменту символізує “Світове дерево”, що поєднує два несхожих світи. У центральній частині верхнього фризу представлено ритуальне дійство – шиття одягу з овечої шкіри (золоте руно). Цьому ритуалу багато стародавніх народів приписували магічну здатність забезпечити багатство, і зокрема, приплід тварин.

Отже, мистецтво скіфського періоду пропонує свій спосіб осмислення світу і є досить універсальним для культури, яка базується на міфологічному мисленні. Не маючи раніше зображувального еквіваленту, вона позичила його у сусідів, але трансформувала його у своєрідну міфологічно-мистецьку систему.

У II ст. до н.е. скіфи були витіснені сарматами у Крим і на смугу західного побережжя Північного Причорномор'я. Сарматам, що жили між Доном і Уралом, античні автори приділяють велику увагу. За Геродотом, вони говорили зіпсованою скіфською мовою, тобто, як і скіфи, були іраномовними. Сарматська культура була близька скіфській, але так і не перевершила останню. Схожість відчувається і в міфології, однак з тією відмінністю, що, у сарматів верховним божеством була, можливо, богиня родючості Астарта, пов'язана з

культури Сонця й коня. Сармати так само як і скіфи у мистецтві розвинули звіриний стиль, з властивими їм особливостями.

Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга. Існувало ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзоливарне виробництво, але рівня ремесел воно ще не досягло. Бронзові казани на високій ніжці розповсюджені й у сарматів. Культура сарматських племен, які мешкали з II ст. до н.е. до IV ст. н.е. на території сучасної України, є невід'ємною складовою стародавньої культури нашої Батьківщини. Яскрава та самобутня сарматська культура існувала не ізольовано. Вона була тісно пов'язана з культурою місцевих племен.

Зброя сарматів відмінна від скіфської. Їх мечі довгі, пристосовані для рубки з коня – сармати були переважно кінними воїнами. Про одяг сарматів і їх зовнішній вигляд можна судити за боспорськими надгробками і за зображеннями в розписних пантікапейських склепах. Знатний сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи та плащ, який на плечі застібувався фібулою.

Скіфи і сармати зробили великий внесок у розвиток світової культури. Завдяки їхній близькості до античної цивілізації у писемних джерелах залишилось багато відомостей про духовне життя цих народів. У скіфів та сарматів збереглася основна частина рис поховального обряду, які утворилися ще в епоху бронзи: два призначення поховального обряду (одне – для знаті, друге – для простолюду), астральна й космічна символіка, котра забезпечувала перенесення душ на небо, антропоморфні скульптори тощо. Останнім часом зроблено висновок щодо ритуального характеру пограбувань курганів скіфів і сарматів ще на стадії їх добудови, оскільки предмети, забрані з могил, вважалися священними.

Очевидно, найважливіше значення духовної культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, між давниною та сучасністю, зберігши частину рис ранньозалізного віку.

3. Український ареал античної культури

VIII – кінець VI ст. до н.е. – це період так званої Великої грецької колонізації. Одним з її напрямів було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що “колонізація” не дуже вдалий термін – оскільки він не зовсім точно передає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. Доцільніше, на їхню думку, називати це явище “переселенням”.

Велика грецька колонізація або “переселення” – явище природне, яке суттєво вплинуло на весь світовий розвиток. Якщо в XI - IX ст. до н.е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території Середземноморського узбережжя від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії і побудували свої міста на берегах Чорного й Азовського морів.

Класичний поліс складався безпосередньо з міста, оточеного фортечними мурами, та його сільськогосподарської околиці – *хори*. Сільськогосподарські угіддя значно перевищували територію міста, та могли налічувати сотні гектарів. Важливими зонами у середині самого міста були *агора* (торгівельний центр міста) та *теменос* (релігійний центр, що складався з комплексу храмових споруд).

Серед грецьких міст-держав найбільш відомі: Борисфеніда - перше поселення греків, засноване на теренах України, о. Березань, Ольвія – її залишки знаходяться біля с. Парутино на південь від міста Миколаєва, Херсонес – на околиці сучасного Севастополя, Пантікапей – сучасна Керч, Феодосія – у Криму, Фанагорія – на Таманському півострові, Танаїс – на Дону, Тіра – м. Білгород-Дністровський, Керкінітіда – сучасна Євпаторія. Найбільшим з цих рабовласницьких держав було Боспорське царство з центром у Пантікапеї, яке виникло у V ст. до н.е. на Керченському та Таманському півостровах. Цікаво, що гербовий знак цього царства нагадує тризуб. За своє багатовікове існування античні держави, засновані греками, досягли значного розвитку в державотворенні та зовнішній політиці, економіці та торгівлі, культурі, мистецтві й побуті.

Населення грецьких міст-полісів не лише зберігало засади і традиції метрополії, а й позитивно впливало на сусідні племена – скіфів, таврів, населення лісостепу, сарматів тощо. Внаслідок взаємодії еллінів та місцевих племен відбувався культурний поступ та

взаємозбагачення народів, що населяли терени України.

Історія античних культурних осередків в Північному Причорномор'ї починається з другої половини VII ст. до н.е. і завершується 70-ми роками IV ст. н.е. З I ст. до н. е. античні міста підпадають під вплив Риму, ведуть боротьбу з сарматами, готами, гунами та іншими кочовими племенами. Якщо більшість античних міст у IV ст. н. е. занепадає, то в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося ще й у середні віки.

Духовна культура, мистецтво та релігія античних міст-полісів Північного Причорномор'я відповідала традиціям античних полісів Греції. Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був *політеїзм* – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища і сили природи. Так, до їх Пантеону входили: Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра та її дочка Персефона, Діоніс, Кібела та інші. З часом, до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. Ряд основних божеств у одних та інших мали аналогічні функції. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшановнішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни називає Аресом.

Віра в силу божеств і поклоніння їм, відправлення певних обрядів у взаємозв'язку з їх культурами, а також різними віруваннями, в яких особливе значення надавалося поховальному ритуалу, становило невід'ємну складову життя кожної людини. Із "Теогонії" Гесіода видно, що в античних містах-полісах знали близько 33 тис. різних божеств і демонів. Однак у кожному місті об'єктів їх поклоніння було значно менше. І завжди існувало кілька божеств, які займали панівне становище у тому чи іншому місті та поселенні. Так, у ряді місцевостей Північно-Західного Причорномор'я першорядне значення мав культ Ахілла, на азійській частині Боспору – Афродіти Апатури, у Херсонесі – Артеміди Партенос, в Ольвії – Аполлона Іетроса.

У культі Аполлона Іетроса з Ольвії відбулося синкретичне злиття різноманітних функцій грецького бога сонячного світла, покровителя муз і віщуна Аполлона з рисами дружелюбного стрільця, переможця різних труднощів і небезпек, спасителя та захисника від хвороб і нещастя, патрона та засновника перших полісів, розповсюджувача знань. В Ольвії і Пантікапеї існували храми присвячені цьому богу. У Пантікапеї, зокрема, в храмі Аполлона Іетроса жерцями виступали представники царських родів. Храм карбував монети із зображенням Аполлона і відіграв значну роль у політичному та культурному житті Боспорської держави.

Патронесою Херсонеса виступала Артеміда Партенос, яка теж виконувала універсальні функції. Вона не тільки була покровителькою усієї держави, а також мореплавства, рибальства, землеробства. Її образ слугував за емблему для монет до самого кінця випуску (60-ті роки III ст. н.е.). Храм мав жерців, які займалися богослужінням, організацією свят і відправленням обрядів.

В ідеологічних уявленнях населення держав Північного Причорномор'я поряд із збереженням грецьких культів з'являлися культу синкретичних божеств, притаманних східним релігійним системам. Зокрема, в Пантікапеї зростає шанування головного бога, в основі якого лежить культ Зевса, а також елементи фракійського культу Сабазія та, можливо, і сарматського кінного бога. Отже, поява у Боспорі в перші століття нашої ери культу єдиного бога характерна для пізньоантичного суспільства в період його розкладу і свідчить про поступовий перехід до монотеїзму. Тому не випадково, що вже на початку IV ст. н.е. у Боспорі існує християнська община. Представник цієї общини – боспорський єпископ Кадм – у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському Соборі.

Північно-причорноморський світ, незважаючи на близьке сусідство з різноманітними варварськими племенами, знаходячись на периферії античної культури, в цілому зміг зберегти в собі більшість того, що назавжди було втрачено греками через їх бажання пошуків нового. Протягом віків релігія та культу як складова частина суспільно-культурного життя й основа моралі залишалася найважливішим елементом ідеології населення античних держав-полісів.

Античні держави Північного Причорномор'я приділяли чималу увагу вихованню та освіті. Впродовж усієї історії їх існування пріоритетною тут була еллінська мова та писемність

з її різними діалектами. Оскільки більшість міст, окрім Херсонеса, засновувалися іонійськими еллінами, в них переважав іонійський діалект. У Херсонесі розмовляли – на дорійському. Разом з тим відносини античних міст-полісів з місцевими племенами та Римською імперією створили умови для збагачення рідної мови. Особливо цей словниковий запас поповнився в перші століття нової ери за рахунок скіфських, сарматських, римських слів, топонімів, етнонімів, імен тощо.

Численні епіграфічні джерела засвідчують, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати та читати. До нашого часу дійшло багато пам'яток офіційної *лапідарної* (від лат. lapis – камінь – камінний літопис) епіграфіки – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо. Судячи з великої кількості графіті на уламках посуду, стилів – кістяних паличок для писання – та інших пам'яток, можна зробити висновок, що писемність і освіта були найбільш важливими сторонами культурного життя населення цього регіону.

Діти вільних громадян одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Відомо, наприклад, що досить задовільну освіту здобув син представника нижчих верств суспільства (вільновідпущеника) Біон Борисфеніт (III ст. до н.е.), згодом відомий філософ. Гімнасії давали ґрунтовнішу освіту, ніж початкові школи. Там вивчалися риторика, філософія, геометрія, географія тощо. Залишки такої гімназії, збудованої у IV – на початку III ст. до н.е., були знайдені в Ольвії. Найзаможніші громадяни давали нащадкам вищу освіту, яку можна було отримати в Афінах, Александрії тощо.

Великого значення в грецькому суспільстві надавали також фізичному вихованню. У нарисах тих часів згадується багато різних видів спорту, з яких проводилися змагання (біг, метання диска, списа та м'яча, гімнастика, кулачні бої, плавання, кінні змагання, стрільба з лука). Наприклад, з ольвійського напису IV ст. до н.е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). У Північному Причорномор'ї є знахідки панафінейських амфор, якими нагороджувалися переможці спортивних змагань в Аттиці (Афіни). Юнаки з Північного Причорномор'я рано включалися в суспільно-політичне і військове життя.

Політика, релігія, міфологія, освіта були тісно поєднані з раціональним теоретичним мисленням і літературною творчістю. В античних державах Північного Причорномор'я набули слави вчені – історики, філософи, хроністи. Можна говорити також і про розвиток медицини.

Інтерес до історії та філософії не згасав протягом всього розвитку античних держав. У своїх натурфілософських поглядах вчені того часу поєднували логічну аргументацію, абстрактно-математичне мислення з художньо-інтуїтивним осягненням світу як космосу.

До відомих вчених належить історик Сіріск, який жив у II ст. до н.е. у Херсонесі й описав історію свого міста. Він був увінчаний золотим вінком і на його честь видано почесний декрет. На цей час припадає життя вже згаданого ольвіополіта філософа Біона Борисфеніта та босфорянина філософа Смікра. Він уславився такою рисою як справедливість і, подібно до Сократа, викладав своє вчення на перехрестях доріг, де завжди скупчувалося найбільше людей. Відомим філософом був і Сфер Боспорський, який досяг великих успіхів у науках, жив при царських дворах у Спарті та Єгипті. Сфер написав близько 40 праць на різні теми: "Про світ", "Про основи", "Про атоми і образи", "Про царську владу", "Посібник з діалектики" тощо.

Що стосується розвитку медичних знань, то необхідно підкреслити, що населення Північного Причорномор'я надавало їм великого значення. Безліч медичних інструментів із бронзи, срібла, кістки (пінцети, гачки, зонди, голки, ложечки) були знайдені при розкопках міст і некрополів регіону. Їх також малювали на надгробкових стелах лікарів.

Місцеві лікарі вміли лікувати рани, опіки, різні хвороби, робити хірургічні операції. Наприклад, в Ольвії відкриті залишки аптеки, де в мініатюрних керамічних посудинах готувалися різні ліки і парфуми. Були відомі спеціальні лікувальні заклади, де проводилося зцілення за допомогою сну і, можливо, гіпнозу. На Боспорі були відкриті святилища грецьким божествам у місцях знаходження лікувального мулу.

Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Однак, про місцевих поетів залишилося дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їхню літературну спадщину, то необхідно виділити віршовані почесно-вотивні

метричні епіграми, епітафії та так звані застольні написи, а також ділову прозу. Почесно-вотивні епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуй на честь того чи іншого божества або героя. Так, у перші століття н.е. ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема, Ахілла. У Борисфені, наприклад, знайдено мармурову плиту (II ст.н.е.) з восьмирядковим гімном на честь Ахілла.

У літературних пам'ятках античних держав найбільше збереглося ділової прози. Тут перше місце посідають декрети і постанови, закони, присяги, договори з іншими державами, накази, листи, складені переважно за грецькою формою. Найбільше таких декретів знайдено в Ольвії. З літературної точки зору найбільший інтерес становлять унікальні елліністичні декрети на честь Протогена і Діофанта, присяга херсонеситів, деякі оригінальні ольвійські декрети II с. н.е. У них простежуються характер і манера індивідуальної творчості, вміння розповісти про значні історичні події й дати пояснення тим чи іншим діям.

Слід також зазначити, що в Північному Причорномор'ї було досить поширеним листування. Відсутність і дорожня пергаменту та папірису змушували використовувати черепки та свинцеві пластини. Такі листи знайдені на Березані, в Ольвії і Керкінітіді (VI-V ст. до н.е.).

В античних державах *архітектурна традиція* існувала практично ціле тисячоліття і особливо знайшла свій вияв у ранньосередньовічних містах Криму⁷. Надбанням античного будівництва стала розробка прямокутного планування міст. Житлові будинки об'єднувались в квартали, вулиці пересікались під прямим кутом, дороги мостились з дрібного каменю, а вздовж доріг прокладалися водостоки. Однією з найважливіших особливостей містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення – стої, портики храмів. Створювалися і декоративні прикраси суто функціональних споруд – міських брам, водорозбірних фонтанів тощо.

Міста оточуються фортечними мурами та вежами. У них відбувається формування майданів чіткої квартальної структури, зводяться споруди адміністративного та громадського призначення – гімнасії, театри, будинки різних магістратур тощо. У цілому для значних міст була типовою тричленна топографічна схема розташування: верхнє місто, нижнє біля гавані та з'єднуючі їх схили. Однак, при цьому верхнє місто могло не мати акрополя. Саме такими були Ольвія та Херсонес. На противагу їм Пантікапей та Мірмекій мали добре укріплені акрополі з двірцевими укріпленнями будівлями на узвишшях.

У V-IV ст. до н.е. набуває поширення будівництво культових споруд, зокрема, храмів та алтарів. В античних містах-держав та найбільш визначних святилищах цього регіону існувало не менш як півтора-два десятки храмів. Серед них слід назвати залишки двох храмів – Аполлона Дельфінія в Ольвії V ст. до н.е. та храм у Пантікапеї другої половини V-IV ст. до н.е. Цей храм мав шість колон з довжиною головного фасаду 20 м. Його площа – 800-1000 кв.м. Храм, з двоскатним дахом з черепиці, був збудований на багатоступеневому цоколі і розташований на пагорбі (тепер – гора Митрідат), пануючи над оточуючими місцевостями.

Високого рівня у Північному Причорномор'ї досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних споруд – склепів. Найвизначніші пам'ятки цього типу відкрито у Боспорі. Тут уже в IV ст. до н.е. зводили такі величні споруди, як склепи Царського і Золотого курганів, багато склепів з фресковими розписами стін. Найяскравішими пам'ятками цього напряму є розписи склепів (III ст. до н.е.) першого кургану Васюринської гори.

Особливе місце серед боспорських розписних склепів належить склепу Деметри в Пантікапеї (I ст. н.е.). Він став першим з боспорських розписних склепів, які вдалося повністю оглянути та дослідити. Розписи виконанні в стилі фрески. Крім самої Деметри знайдено зображення фігур Гермеса, німфи Каліпсо, Плутона. Серед інших зображень можна знайти птахів, коней, квіти, гірлянди з листків, різні орнаменти.

Велику мистецьку та пізнавальну цінність являють собою також надмогильні

---

⁷ Саме в Криму архітектурні та інші пам'ятки цієї доби зустрічаються буквально на кожному кроці. Кримська земля – суцільний культурний шар, наповнений як залишками архітектурних споруд, так і рештками давніх статуй, амфор, монет, черепиці, глиняного посуду тощо. Наприклад, зараз керченське зібрання лапідарію нараховує більше двох тисяч одиниць і є одним з найбільш представницьких і відомих в світі.

пам'ятники – стели. Спочатку це були рівні мармурові або вапнякові плити, увінчані карнизом або фронтоном, на яких були тільки написи. А з III ст. до н.е. на стелах зустрічаються рельєфи з зображеннями небіжчиків, іноді їх родичів, різні сцени з життя померлих. Так, цікавими є боспорські стели IV-III ст. до н.е., в розписах яких переважають аттичні художні традиції.

Пластичне мистецтво також грало важливу роль в житті північно-причорноморських держав. Скульптури прикрашали храми, палаци і житло, їх встановлювали на могилах. Спочатку багато скульптур були привізні і являли собою першокласні копії творів таких видатних давньогрецьких скульпторів, як Пракситель і Скопас. Зокрема, в Ольвії знайдено постамент статуї з підписом Праксителя.

Основним матеріалом для скульптур служив привезений мармур, місцевий вапняк. Зустрічаються також статуї, виконані з різних матеріалів. Скульптура завжди фарбувалася. Розписували брови, очі, губи, волосся і одягу. Фарбу використовували воскову і мінеральну. Але вона, як правило, була нестійка. Самою стійкою, на думку вчених, була червона фарба.

Великі за розміром статуї встановлювалися як у храмах, так і просто неба, найчастіше на культових ділянках або у спорудах культового призначення. Відомі, наприклад, великі статуї левів з Ольвії (кінець IV – початок III ст. до н.е.), статуя Діоніса з Пантікапею (початок IV ст. до н.е.) тощо. Проте до нас в основному дійшли скульптури призначені для невеликих закритих приміщень: Діоніса з Тірітаки (кінець IV – початок III ст. до н.е.), Афродіти (III ст. до н.е.), Деметри (IV ст. до н.е.), Кібели (I ст. до н.е.), Геракла (I–II ст. н.е.) та ін. з Пантікапеї.

Була також розповсюджена і анімалістична скульптура. Фігури тварин і птахів мали завжди символічне значення і були самостійними витворами. Так, орел у греків вважався царем тварин і ототожнювався з джерелом світла, родючості та безсмертя. Лев – символ мужності. Бик – одна з постатей Зевса – громовержця.

Мистецько-естетичне начало відіграло значну роль у духовному світогляді населення північно-причорноморських міст. Якщо за художнім рівнем виконання вони і поступалися мистецтву великих культурних центрів Еллади, то в – ідейному продовжували грецькі традиції звеличення людини. Провідне місце в розвитку образотворчого мистецтва належало живопису. Пов'язаний з архітектурою, він найчастіше мав декоративний характер.

Найбільша кількість пам'яток живопису збереглася в боспорських склепах перших століть нової ери. Склепи еліти розписувалися яскравими фарбами, повторюючи фрески у житлових будинках. Зазвичай розпис стін виконувався фрескою по штукатурці, не менш поширеним було і нанесення акварельних або воскових фарб безпосередньо на чисту поверхню кам'яної плити. У Північному Причорномор'ї не відомо жодного імені художника.

У живопису простежуються два основних напрями: сакральний і наївно-реалістичний. Крім образів божеств, художники тих часів зображували вершника та обожнених небіжчиків (розпис

склепу. I ст. н.е., Пантікапей), а також тварин, птахів, дерева, куці тощо. Хоча художній рівень таких картин є невисоким, а стиль живопису носить умовний характер, проте і він цінний для нас тим, що розкриває різнобічне життя, заняття, побут населення античних держав у різні періоди. Майстри використовували найпростіші, знані ними художні засоби – силует і контур, фас і профіль, червонувату, білу, зелену, чорну фарби. З часом у розписах відтворюється рухливість фігур, з'являється драматизм зображення. Живопис стає декоративним, переважають квітковий та інкрустаційний стилі.

Серед численних сюжетів боспорського живопису перших століть нової ери особливу увагу привертає зображення майстерні живописця на внутрішніх стінках кам'яного саркофага з Пантікапея, в якому, певно, був похований сам художник. Художника зображено в процесі роботи. Він сидить перед мольбертом, тримаючи у правій руці металевий стрижень, на коліні – розкритий ящик з фарбами. Портрети в круглих і квадратних рамках розвішані по стінах. Це поки що єдине в Північному Причорномор'ї свідчення про існування станкового портретного живопису.

У всіх творах живопису застосовувалися лише стилізовані пейзажні мотиви. Пейзаж мислився як окреме схематизоване дерево або гілка, листочок, рідше квітка. Лінія горизонту, сонце, місяць, зірки в жодній картині не показані. Очевидно це пояснювалося тим, що їх

роботи зображували потойбічне життя.

Театр відігравав визначну роль у повсякденному та святковому житті греків. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспора. Серед знахідок, що підтверджують любов греків до театральних вистав, слід назвати численні статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. Театральні вистави в Ольвії ставилися вже у першій половині V ст. до н.е. Згадки про театр були вміщені в декількох ольвійських декретах.

Розкопано частково лише театр Херсонеса, що проіснував з кінця III ст. до н.е. – до VI ст. н.е. Цей театр вміщував близько трьох тисяч глядачів. Напис перших століть, знайдений в районі театру, свідчить про проведення в Херсонесі літературно-музичних змагань, до яких входили трагедія, комедія, сатирична драма.

На превеликий жаль, імена акторів майже невідомі. Як і в інших полісах, тут ставили твори уславлених грецьких драматургів і місцевих авторів. Але найбільшою популярністю звичайно користувалися п'єси, дія яких відбувалася на північних берегах. З них збереглася лише одна: трагедія Евріпіда "Іфігенія в Тавриді". Ми знаємо за назвами також "Скіфів" Софокла і "Скіфів і таврів" Антифана. Про існування місцевих драматургів згадується в херсонеському написі вже римського часу, в якому серед учасників музичних змагань названі комедіографи.

Великого значення у грецькому суспільстві надавалося музиці. Вона звучала під час усіх більш-менш значних моментів життя людини. З дитячих років еллін не лише слухав музику й співи, а й сам навчався грати на лірі й флейті, тому що це входило до шкільної програми. Сольний і хоровий спів був обов'язковим під час багатьох релігійних свят, пісня звучала у весільному обряді, вдома, в колі друзів. У Північному Причорномор'ї набули поширення ліра (карбувалася на ольвійських та пантікапейських монетах), кіфара, арфа, аулос (флейта), орган, сурма, труба. Орган відомий лише з однієї боспорської фрески I ст. н.е. На ній зображений ансамбль музикантів, що рідко траплялося в античному мистецтві: тріо з двох флейт й ручного органу.

На багатьох різних грецьких святах відбувалися музичні змагання (агони). Під час готування до них з музикантами займалися спеціальні вчителі, чії імена збереглися у списках учасників змагань. Серед них були й вихідці з Північного Причорномор'я, наприклад, боспорянин Ісія в III ст. до н.е. підготовляв музикантів до свята у Дельфах.

Високого рівня в грецьких полісах досягли художні ремесла. Ткацтво, виробництво художньої кераміки, склоробне, деревообробне, косторізне, шкіряне виробництво, грошова та військова справа оточували північно-причорноморського громадянина у його повсякденному житті.

У Пантікапеї відкрито знаряддя праці ювелірів – глиняні тиглі та чашки для виплавляння золота. Північно-причорноморські ювеліри виготовляли справжні шедеври: золоті діадеми, прикрашені у центрі геракловим вузлом (Херсонес і Артюхівський курган), золоті намиста з різноманітними підвісками V-IV ст. до н.е. (Пантікапей, Херсонес), срібні браслети кінця V ст. до н.е. із кінцями у вигляді лев'ячих голівок (Пантікапей).

Багатство виробів різних ремесел в античних державах Північного Причорномор'я не має аналогів у побуті інших народів Східної Європи. Рівень розвитку художніх ремесел справив значний вплив на сусідні племена та народи, що населяли територію України. Експорт різноманітних виробів становив суттєву частку в торгівлі античних держав з сусідами. Найвагоміші прогресивні досягнення в художніх ремеслах, грошовій та військовій справах отримали подальший розвиток у пізніші часи.

Тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор'ї не пройшла безслідно. Спочатку чужі для навколишнього середовища античні міста та поселення в ході свого розвитку стали органічною складовою всього північно-причорноморського світу. Постійна взаємодія античних міст з місцевими племенами, їх взаємовплив зумовили утворення своєрідного варіанта античної культури.

Прогресивна роль античних держав-полісів полягала насамперед у тому, що вони вплинули на прискорення економічного, політичного, культурного розвитку місцевих племен. Шляхом тісних контактів з античними містами місцеве населення було втягнуто в постійні

взаємовідносини з передовою на той час античною культурою. Цей процес торкнувся скіфо-сарматських і зарубинецьких племен, багатоетнічної черняхівської культури. Багато речей античного походження (амфори, червонолаковий і скляний посуд, прикраси тощо) знайдено при розкопках поселень предків слов'ян. Модифіковані під впливом візантійської культури античні традиції дійшли певною мірою і до Київської Русі.

Роль античної спадщини у розвитку європейської культури неможливо переоцінити. Не даремно античну культуру називають колыскою європейської цивілізації. Після періоду середньовічного небуття значної частини античних цінностей, вона немов пtiця-фенікс оживає в переосмисленому вигляді у творах митців Відродження. На основі античної традиції в європейській практиці утверджується гуманістичний світогляд, цінності земного буття, ідеал досконалої гармонійної людини. Саме поєднання гуманізму, допитливості, раціоналізму з мистецькою довершеністю робить культуру античного світу одним з провідних духовних надбань людства.

Антична спадщина та традиції, їх гуманістичний зміст склали основу передусім культури і мистецтва Візантії та Близького Сходу. Так, в епоху еллінізму в Олександрії склався просвітницький центр, в якому перехрещувалися шляхи грецької та давньосхідної культурних традицій, розвивалися природничі та гуманітарні науки, філософські школи, розквітало високе мистецтво.

Грецька культура сприймалася у наступні століття як неповторний феномен, історичне чудо. Вона створила таку силу-силенну понять та термінів (у політиці, науці, мистецтві), що дослідник Якоб Бурхарт мав підстави сказати: "Ми бачимо очима греків і розмовляємо їх зворотами мови". Саме в стародавній Греції склалися та утвердилися такі фундаментальні соціально-політичні поняття як громадянська свобода і громадянський обов'язок, людяність, гармонійність розвитку особистості, усвідомлення співвідношення особистого і суспільного.

Грецьке мистецтво та культура – пам'ятки архітектури, скульптури, живопису, література, філософія, театр, музика, художні ремесла – стали невід'ємною частиною світосприйняття і життєдіяльності світового соціуму. Ось чому античне мистецтво є для нас класикою. Воно вічне, не підвладне часові, тому що втілює загальнолюдські цінності. Античність, її культура і мистецтво – вічне, невичерпне джерело ідей, думок, художніх відкриттів. З нього людство у всі часи черпало натхнення до творіння прекрасного. Без цієї немирущої спадщини не можливо уявити шляхи соціального і духовного прогресу людства, його майбутнє.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	3
ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ	5
ВСТУП.....	5
Тема 1. Українська культура як світовий феномен.....	5
Тема 2. Витоки української культури	6
Тема 3. Культура Візантії, слов'ян і Русі.....	6
Тема 4. Ренесанс в українській культурі.....	7
Тема 5. Українська культура XVII-XVIII ст.	8
Тема 6. Культурно-національне відродження України в XIX ст.....	10
Тема 7. Новітня українська культура XX ст	12
Тема 8. Україна у сучасному світовому культурному просторі	13
Конспекти лекцій.....	15
Тема 1. Українська культура як світовий феномен	15
1. Сутність культури, її структура, функції та характерні ознаки	15
2. Культура і цивілізація.....	19
3. Поняття культурної ідентифікації	22
4. Українська культурологічна думка.....	28
Тема 2. Витоки української культури	43
1. Археологічні культури первісної доби на теренах України. Феномен трипільської цивілізації.....	43
2. Культура України на перехресті скіфо-сарматського світу.....	53
3. Український ареал античної культури	62
Тема 3. Культура Візантії, слов'ян і Русі.....	77
1. Духовно-культурна спадщина Візантії.....	77
2. Матеріальний та духовний світ стародавніх слов'ян..	81
3. Культура Київської Русі.....	91
Тема 4. Ренесанс в українській культурі.....	110
1. Ренесанс – загальноєвропейське і українське надбання	110
2. Ренесанс в українській культурі	115
Тема 5. Українська культура XVII – XVIII ст.....	133
1. Розвиток освіти та наукових знань в Україні. Книгодрукарство.....	133
2. Феномен українського бароко.....	144
3. Особливості літературного процесу в Україні.	

Г.С.Сковорода та його внесок у розвиток української культури	163
Тема 6. Культурно-національне відродження України в XIX ст.	174
1. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України першої половини XIX ст.	174
2. Українська культура другої половини XIX – початку XX ст.	192
Тема 7. Новітня українська культура XX ст.	206
1. Українське культурне відродження	206
2. Український модернізм	215
3. Культура у протистоянні тоталітаризму	226
Тема 8. Україна у сучасному світовому культурному просторі	236
1. Тенденції розвитку української культури в добу незалежності.	236
2. Масова культура та постмодерн	239
3. Культура української діаспори	246
Методичні рекомендації для підготовки до семінарських Занять	254
Основні програмні питання з дисципліни «Історія української культури»	282
Основна література	287
Додаткова література	289
Предметний покажчик	296
Зміст	299

Навчальне видання

Н.М. ЛЕВИЦЬКА, В.О. КОЛОСЮК,

С.І. БЕРЕГОВИЙ, С.Б. БУРАВЧЕНКОВА,
Є.Є. КОБИЛЯНСЬКИЙ, О.О. КОЦЮБАНСЬКА, О.А. ПИВОВАРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В авторській редакції

Формат 60x84 1/16. Підписано до друку 14.08.2015.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів – 17,55. Обл.-вид. аркушів — 15,66.
Наклад 300 пр.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул.Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25